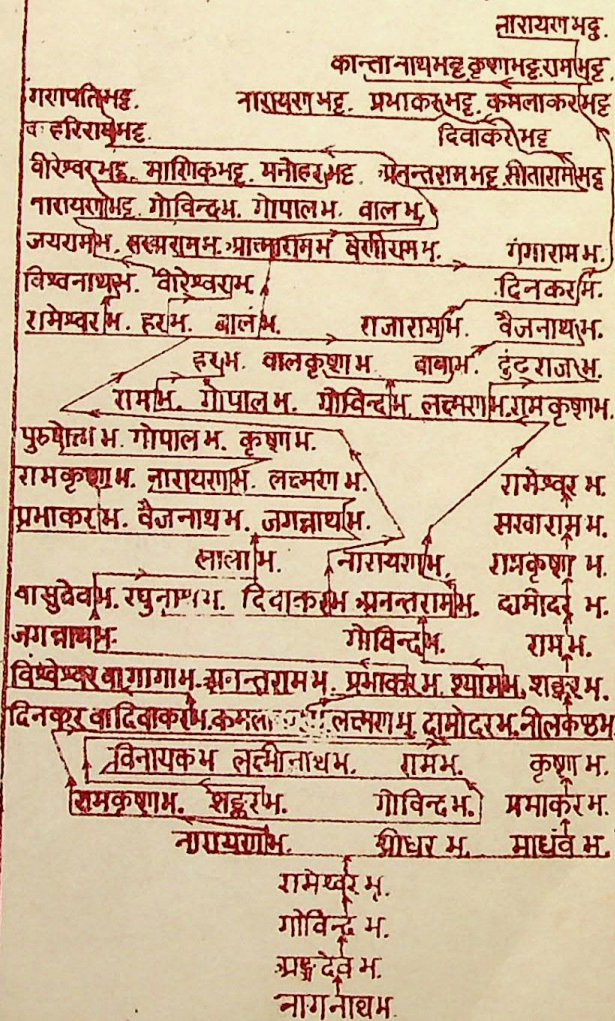

भट्टवंश काव्यम्

BHATTAVANŚA KĀVYAM

भट्ट वंश वृत्तौऽयम्॥

सम्पादकः

शिवशङ्कर त्रिपाठी, डी. फिल्.

60

उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी द्वारा
पुरस्कृत

प्रथम प्रकाशन : संवत् २०३६
मूल्य : राज संस्करण : ८०.००
साधारण : ७०.००

Awarded by Sanskrit Academy
Uttar Pradesh, Lucknow

First Published : Samvat 2039
Price : Delux Edition : Rs, 80.00
Ordinary : Rs. 70.00

Forwarded Free of Cost
With the Compliments of
Rastriya Sanskrit Sansthan
NEW DELHI.

8360

श्रीकान्तानाथ भट्ट प्रणीतम्

भट्टवंशकाव्यम्

[प्रथम-आलोचनात्मक-संस्करणम्]

संपादक :

शिवशङ्कर त्रिपाठी, डो०, फिल्०

भारतीय मनीषा सूत्रम्

वाराणस-इलाहाबाद-२११००६

वितर्क : न्यूमिटेवस

टूरिस्ट बंगलो, वाराणसी कैण्ट

प्रकाशक : भारतीय मनोषा सूत्रम्
दारागञ्ज-इलाहाबाद-२११००६

प्रथम संस्करणम् : संवत् २०३६ वि०
मूल्य : राजसंस्करणम् ८०.००
साधारण संस्करणम् ७०.००

मुद्रक : शुभचिन्तक प्रेस
दारागञ्ज-इलाहाबाद-२११००६

BHATTAVANŚAKĀVYAM

[First Critical Edition]

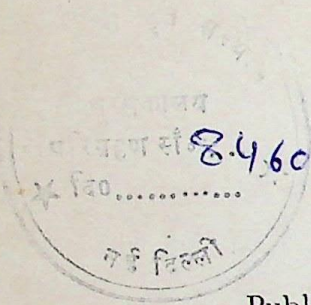
Edited by

SHIVA SHANKAR TRIPATHI, D. Phill.

Bhartiya Manisha Sutram

Daraganj, Allahabad-211006

Distributor : Numitex
Near Tourist Banglow
VARANASI Cantt.

Publisher : Bhārtīya Manishā Sūtram
Daraganj Allahabad 211006

First Edition : 2039 Vikram

price : Delux Edition 80.00
Ordinary 70.00

printed at : Subhachintak press
Daraganj, Allahabad. 211006

ॐ

लोके भट्टकुलादरः प्रचलितो यद्यप्यहं तं नरं
विद्यागर्वं समाश्रयात्प्रयतते कश्चिच्च यः स्पर्द्धितुम् ।
स्थानानामिव पूजनं कलियुगे भट्टान्वयस्यादरं
स्मृत्वा पूज्य जगद्गुरोर्गुणगणान् कुर्यादिति प्रार्थये ॥

—सर्ग १०/१७

ॐ

भट्टवंशकाव्यम्

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND
ZOOLOGY
OF THE
CITY OF LONDON

1851-1852

Loke bhāṭṭakulādarahṇpracalito yadypyaḥam tam param
Vidyāgarvasamāsryatprayatate kaściccayaḥ spardhitum
Sthānānamiva pūjānam kaliyuge bhāṭṭavasyadaram
Smṛtva pūjya jagadguroṃgungāṇān kuryāditi prārthaye.

Canto ५/17

BHATTAVANŚAKĀVYAM

८
 ॥ इति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ पितृचरणभ्यां नमः ॥ ॥ आतल्यै यो विवेकं तेन सीतालतः युक्तं
 विष्णुमित्रान्ववायवृत्ततिस्मान्ववशरिवने वंदे ॥ १ ॥ न हि मीसहायं कल्प्युत्तलं रजितगो
 कुलं ॥ २ ॥ वही पीडघनस्यामं महः किंचिदुपास्महे ॥ ३ ॥ वेदार्थधर्मरसो ये मायामानुषनृपिणो
 पिता महं तौरवंदे भट्टनारायणं यो ॥ ४ ॥ मत्माहं स स्त्रोतः सर्वमंगलप्रतिभू मता ॥ मान्द
 राम हस्माख्यानं श्रीलतातचरान्मुमः ॥ ५ ॥ सर्वकल्याणसंदेहि निदानं यमरक्षयं ॥ पुनर्दोसे
 द्रोमं वासुमाख्या नैविस्मार् ॥ ६ ॥ विंदुमाधवपाशजरोलं वीरान्विग्रहम् ॥ ७ ॥ अयांसत्रात
 रं भट्टीरुवाकरमुपास्महे ॥ ८ ॥ हिमाद्रिमाधवमते प्रणिचार्यसम्यगालोच्य तत्त्वमयमौ र्यं कृतं
 पुरेषा ॥ श्रीराम हस्ततनयः कमलाकरात्मैः काले यथा मतिर्विनिरूपमाननोति ॥ ९ ॥ इति

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अंमदयतिरसदिव्यनिर्द्वैतार्थगतोत्पत्तिं इराहणां इति ॥
 १॥ अहो नमस्तस्मात् ॥ इत्यतः पदवि लभ्यते उक्तं कवीरैः ॥ अथ यो दसो विवरप्रस्तुतकरीति
 प्रस्तुतः पीठवः २॥ ऐवनातिनीयेन तल्लङ्का इत्यमिति ॥ कोशस्थालीनिर्गच्छी गम्याल्लनयं
 ३॥ श्रीरामकृष्णभित्तं यो मा मवारं ध्वंसं पदं नृनती तदा गजः श्रीनमलः कपालः कृतहला
 कौतुकमाननोति ३॥ अष्टादशपिदशलाकारनिवज्जनाममपविमयाजलुयः फलुत् तना
 यदुखनिवयादियवन्मुनीदगीतमृत्तुनमृगानुवकीदित्स्वद ४॥ दगास्यादिरशोगारा
 वस्तदेवैस्तथाकप्यं शृंगादिभिः प्रादित्यः ॥ दशमृदनं श्रीरुवशेचतर्धकपावद्वाचैत्तौ हरिः ॥
 प्रादुगसीत ५॥ स्तनयनकोमलनजपुआरेभोनिर्गच्छेत्तुवाप्रदीपात्र गोशवनोलेक २

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अंमदयतिरसदिव्यनिर्द्वैतार्थगतोत्पत्तिं इराहणां इति ॥
 १॥ अहो नमस्तस्मात् ॥ इत्यतः पदवि लभ्यते उक्तं कवीरैः ॥ अथ यो दसो विवरप्रस्तुतकरीति

॥ अंमदयतिरसदिव्यनिर्द्वैतार्थगतोत्पत्तिं इराहणां इति ॥
 १॥ अहो नमस्तस्मात् ॥ इत्यतः पदवि लभ्यते उक्तं कवीरैः ॥ अथ यो दसो विवरप्रस्तुतकरीति
 प्रस्तुतः पीठवः २॥ ऐवनातिनीयेन तल्लङ्का इत्यमिति ॥ कोशस्थालीनिर्गच्छी गम्याल्लनयं
 ३॥ श्रीरामकृष्णभित्तं यो मा मवारं ध्वंसं पदं नृनती तदा गजः श्रीनमलः कपालः कृतहला
 कौतुकमाननोति ३॥ अष्टादशपिदशलाकारनिवज्जनाममपविमयाजलुयः फलुत् तना
 यदुखनिवयादियवन्मुनीदगीतमृत्तुनमृगानुवकीदित्स्वद ४॥ दगास्यादिरशोगारा
 वस्तदेवैस्तथाकप्यं शृंगादिभिः प्रादित्यः ॥ दशमृदनं श्रीरुवशेचतर्धकपावद्वाचैत्तौ हरिः ॥
 प्रादुगसीत ५॥ स्तनयनकोमलनजपुआरेभोनिर्गच्छेत्तुवाप्रदीपात्र गोशवनोलेक २

कमलाकर रचित 'रामकौतुकम्' काव्य का अन्तिम पृष्ठ

● भारतीय मनीषा सूत्रम् का उद्देश्य है—भारतीय प्राच्य साहित्य एवं संस्कृति का संरक्षण तथा पोषण ।

● सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक स्थलों का अन्वेषण और उनके संरक्षण के उपायों की खोज ।

● प्राच्य दुर्लभ, अलभ्य साहित्य का प्रकाशन ।

● प्रस्तुत ग्रन्थ 'सूत्रम्' की प्रकाशन-योजना 'प्राचीन दुर्लभ ग्रंथमाला' का द्वितीय सुमन है ।

● यह संस्करण प्राप्त एकमात्र दुर्लभ प्रति के आधार पर तैयार किया गया है । योजना-नुसार हिन्दी और अंग्रेजी रूपान्तर के साथ प्रकाशन करना था । आर्थिक कठिनाई वश रूपान्तर सम्मिलित नहीं किया जा सका । तथापि संपादक की विद्वत्तापूर्ण संस्कृत, हिन्दी-अंग्रेजी की भूमिका ग्रंथ को उपादेय बनाने में समक्ष है ।

● काव्य में प्रयुक्त काव्य बन्धों को परिशिष्ट भाग में काव्यशास्त्रीय जिज्ञाषुओं की सुविधा के लिए समायोजित कर दिया गया है ।

● भट्टवंशीय कतिपय विशिष्ट विद्वानों की कृतियों के नाम का अंग्रेजी-हिन्दी दोनों भाषाओं में सम्मिलन संस्कृत अव्येताओं के लिए शोध का मार्ग-निर्देश है ।

● छन्दानुक्रमणिका के साथ ही काव्य में प्रयुक्त समस्त छन्द लक्षणोदाहरण-सहित समाविष्ट हैं ।

● तोष का विषय है, 'सूत्रम्' के प्रथम प्रकाशन 'शृंगार-विलासिनी' को उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी, लखनऊ ने पुरस्कृत कर समादृत किया । संस्कृतानुरागियों ने अपनाया । हम अब द्वितीय संस्करण के (हिन्दी-अंग्रेजी रूपान्तर के साथ) प्रकाशन की योजना क्रियान्वित करने चल रहे हैं ।

● विश्वास है, प्रस्तुत काव्य को भी आदर प्राप्त होगा ।

अनुक्रम

भूमिका

पृष्ठ १—३२

प्रथमः सर्गः	१-८
द्वितीयः सर्गः	९-१२
तृतीयः सर्गः	१३-१८
चतुर्थः सर्गः	१९-२४
पञ्चमः सर्गः	२५-३२
षष्ठः सर्गः	३३-३८
सप्तमः सर्गः	३९-४४
अष्टमः सर्गः	४५-५२
नवमः सर्गः	५३-६२
दशमः सर्गः	६३-६८
परिशिष्टः	१-२८

भट्टवंशकाव्यम् BHATTAVANŚA KĀVYAM

सम्पादकः

शिवशङ्कर त्रिपाठी, डी.फिल्.

संकल्पस्य प्रतिफलम्

विगत 1980 तमे ईसवीयवर्षे 'गागाभट्टः' (जो शिवाजी के राज्याभिषेक के आचार्य बने) इति शीर्षकेण लोकप्रिय 'धर्मयुग' साप्ताहिकपत्रस्य जूनमासाङ्के ममै-
कस्यैतिहासिकलेखस्य प्रकाशनं जातम् । तस्मिन् लेखे मया सूचितमिदं तथ्यं
यद् 'भारतीय मनीषा सूत्रम्, [दारागञ्ज, इलाहाबाद] के संग्रह में एक हस्त-
लिखित ग्रन्थ है 'भट्टवंशकाव्यम्, रचयिता श्रीकान्तानाथ भट्ट हैं । इसका
रचनाकाल अठारहवीं शती का अन्तिम अथवा उन्नीसवीं शती का प्रारम्भिक काल
कहा जा सकता है ।' सुधीजनानां साहित्यानुसन्धाननिरतानाञ्च दृष्टिपथमायात
एव स निबन्धः । मीमांसकप्रवराणां श्रीमतां कमलाकरभट्टपादानां व्यक्तित्वं
कृतित्वञ्चाधारीकृत्य स्वशोधकार्यसन्दर्भबलादागत्य 'सूत्रम्' इति संस्थानं, तत्र कव्ये
निबद्धानि विद्वद्व्याणामेतिह्यविषयकाणि तथ्यानि एकेन शोधच्छात्रेण संकलितानि
इति स्मराम्यहम् । इतिहासवेत्तृभिः प्राच्यसाहित्यरसज्ञैः संस्कृतसाहित्यानुशीलनानु-
जीविभिश्च लेखे निबद्धानि तथ्यानि समीक्ष्य भट्टान्वयवर्णनात्मकं 'भट्टवंशकाव्य-
मिदं संस्कृतसाहित्यस्यनिधिरिति मन्यमानैः पत्राणि संप्रेष्य जनस्यास्योत्साहवद्धनं
कृतम्, उत्प्रेरितश्चाहम् । विदुषामाशीर्वचनाशंसासञ्जीविनी प्राप्य तस्मिन्नेव
क्षणे साहित्यरसरसिकानामनुचरेणानेन जनेन काव्यस्यास्य संपादनप्रकाशनदिशायां
संकल्पः कृतः । उपढौक्याम्यहमधुना तस्यैव संकल्पस्य प्रतिफलं साहित्यरसानुसेविनां
पुरतः ।

यद्यपि ग्रन्थस्यास्य रचनायाः पूर्वमुदात्तचरितविभूषितानां भट्टवंशोद्भवानां जनानां चरितानुकीर्तनं 'गाधिवंशानुचरिताख्ये' काव्ये कृतमस्यकाव्यस्य प्रणेतुः पूर्वजैर्न श्रीशंकरभट्टेन । किन्तु 'गाधिवंशानुचरित' काव्ये नास्ति सर्वांगपूर्णतिहासानुबन्धनम् । तस्मिन् काव्ये श्रीमञ्जगद्गुरुनारायणभट्टतातश्रीरामेश्वरभट्टादारम्य पञ्चपुरुषान् यावदेव वंशविस्तारकथनं तेषामेव चरितानुगायनञ्च प्राप्यते । अनेन तु सहृदयरसिकपाठकानां मनसि भट्टवंशोत्पन्नानामपूर्वकृत्यकल्पानामुदारचरितचारुचिंतानामितिहासकथां प्रति कुतूहलमेव समुदेति न ददाति किञ्चिदपि तुष्टिम् । विद्वद्वरेण शंकरभट्टेन 'गाधिवंशानुचरिताख्येन' काव्येन प्रथितं यद्भागं तदेवानुसृत्य श्रीकान्तानाथभट्टसूरिणा स्वस्य वाच्यस्यावधारणा कृता इति निश्चप्रचं भाति । पल्लवग्राहिण्या बुद्ध्या कविनानेन भट्टवंशोदधिमवगाह्य काव्यशास्त्रमीमांसादिमणिरत्नानामाभाकिरणानि विकीर्य शास्त्राद्यनुशीलनेप्सूनां मतिमतां कृते मार्गं प्रकाशितम् । काव्येऽस्मिन् पञ्चशतवर्षाणामितिवृत्तं गुम्फितमस्ति ।

दशसर्गेषु विलसतीदं काव्यम् । संस्कृतकाव्यरचनापरम्पराया निर्वाहः सम्यगरीत्या कृतो वर्तते सर्गो-सर्गः । सर्गान्ते सर्गनिबद्धं कथावस्तुं संकेतेन कविना निर्दिष्टं यथा 'इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टकृते भट्टवंशकाव्ये' रामेश्वरभट्टपुत्रजगद्गुरुनारायणभट्टजन्मवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः । इत्थमेव इतिश्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजः ... वंशविस्तार हेतु भगवतीस्तवकथनं नाम दशमः सर्गः । 'सर्गो-सर्गे नृत्यति काव्यकलाविलासिनी भावानुसारिणी ललितभाषानुसेविनी पदावली । सहजसञ्चारिणी भाषा काव्यकथाऽनुदेशान् प्रति पाठकहृदयानि वाह्यति । काव्यशास्त्रमर्मज्ञोऽयं कविः । काव्येऽत्र विविधच्छन्दः प्रयोगो, युष्मकुलकादीनां विलासो, विविधवर्णानां हासो, अतालव्यवर्णविलसितच्छन्दसां प्रणयनं च कवेर्काव्यप्रतिभामुद्वोषयति । एकस्मिन्नेव नवमसर्गे चत्वारिंशत्प्रकारच्छन्दसां प्रयोगः कवेच्छन्दः शास्त्रे विद्यदपाण्डित्यं प्रस्फुटीकरोति । वननवीनशब्दानां संरचनं कृत्वा तेषां सम्यगरीत्या प्रवेशनं तस्य कवेर्व्याकरणशास्त्रमर्मज्ञतामपि प्रकटयति । सम्यग्वाच्यव्याख्याणां मनोरमाच्छटा सहृदयरसिकान् बलादकर्षति (द्रष्टव्याः सर्गे VIII/3, 16, 18, 21, 23, 47 श्लोकाः) । अतालव्याक्षरविलासो यथा—

गङ्गायाः समन्तं गङ्गां सततं तत्प्रभावभृत् ।

अमुन्मत्तमन्त्रायावहासीन् स्वतनुं मुदा ॥

काव्येऽस्मिन् पञ्चशतवर्षाणां भट्टकुलस्येतिहासग्रन्थविषये कवेरान्विश्रव्यानु-
सन्धानप्रवृत्तेः प्राकट्यं प्रतिसर्गो पदे-पदे दृश्यते, यत्र युगीनसांस्कृतिकैतिहासिक-
धार्मिकपरिस्थितेराकलनं, सामाजिकानां नागरिकाणाञ्चाचारविचारेषु दर्शन-
साहित्यव्याकरणादीनामन्योन्याश्रितभावानुशयनं, सात्त्विकविचारवीथीषु गुणिगणज-
नानां लोकमङ्गलभावनाया आनन्दनविनोडनरीत्या मार्गान्वेषणं च वर्णितं संक्षेपेण ।
द्वितीये सर्गे एकाऽनौकिकी घटना वर्णिता—वाराणस्यां तत्पार्श्ववर्तिस्थानेषु च
षोडशशताब्द्याः अपरभागेऽनावृष्टिर्जाता । प्रजासु 'वाहि-वाहि' इति कोलाहलः
संजातः । तत्कालीनमुगलशासकाकब्बरेणास्वैव भट्टकुलावतंसस्य श्रीनारायणभट्टस्य
सन्निधौ कञ्चिद् विश्वसनीयं निजाधिकारिणं संप्रेष्य भीषणानावृष्टिजनितामङ्गलात्
त्राणाय निवेदनं कृतम् । नारायणभट्टः भगवन्तं विश्वनाथं अभिषेकार्चनया प्रसाद-
यामास । तेन विश्वनाथेन प्रसादोऽपि दत्तः । प्रसादप्रभावेण तदा तत्र प्रभूतं जलवर्ष-
णमभवत् । सर्वाः प्रजाः जहर्षुः । सम्राडकब्बरः तं नारायणभट्टं न केवलं 'जगद्गुरुः'
इत्युपाधिना त्रिभूषितवान् अपितु भग्नशिवालयनिर्माणार्थं प्रभूतं धनमपि दत्तवान्
(श्लोकाः 4—15) । इत्थं ज्ञायते यत् भट्टवंशीयाः न केवलं मीमांसाव्याकरणादि-
शास्त्रविचक्षणा एव अपितु चमत्कारकारिणोऽपि आसन् ।

इतिवृत्तात्मकमिदं काव्यं चरितवर्णनात्मकं वा । मध्यकालीनभारतीय-
राजनीतिकपरिस्थितेः सिंहावलोकनमत्र । भट्टकुलं तु तस्मिन्गुणे दिनमणिरिव
चकास्ति स्म । मुगलकालीनैतिहासिकशासकानां घटनाक्रमेणोल्लेखः, तेषां
चरितानुचर्चा, तान् प्रति देशीयजनानां भावानुबोधनं, भट्टकुलोद्भूतविद्वज्जनैः
सह कतिपयानां मधुरसम्बन्धश्च काव्येऽस्मिन् निरूपितः । भट्टवंशीया विद्वांसो
वाराणसीमागत्य स्ववैदुष्यं प्रतिष्ठाप्य विदुषामग्रगण्याः समादरणीयाश्चाभवन् ।
तेषां विदुषां कीर्तिनं केवलं वाराणस्यां तन्निकषा वा दुग्धघवला भूत्वा प्रभां विकीर्णवत्
अपितु महाराष्ट्र, बुन्देलखण्ड, राजस्थान, मध्यप्रदेशादिष्वपि किरणान् विस्तार्य
स्वमधुरच्छायायां सर्वान् परितोषयामास । अस्यैव कुलस्य मणिरासीत् श्रीगागाभट्टः
('कलियुगव्यासः' इति अपरादरणीयं नाम) येन छत्रपतिमहाराजशिवाऽभिषेकसमये
उपस्थाय विद्वन्मण्डलेषु समुत्पन्नस्य विवादस्य निर्णयं कुर्वता 'अयं शिवाजी क्षत्रिय-
कुलावतंसः राज्यासनमलङ्कृत्य लोकान् शासितुं क्षमः' इति उद्घोषः कृतः । अनेन
गागाभट्टेन 'कायस्थधर्मदीप' इत्याख्यस्य स्वग्रन्थस्यामुखभागे छत्रपतिशिवाजी
शौर्यवर्णनं, 'जीजाबाई (शिवाजी जननी) रायगढ़ (छत्रपतिराजनगरी) 'शाहजी' एवं

यद्यपि ग्रन्थस्यास्य रचनायाः पूर्वमुदात्तचरितविभूषितानां भट्टवंशोद्भवानां जनानां चरितानुकीर्तनं 'गाधिवंशानुचरिताख्ये काव्ये कृतमस्यकाव्यस्य प्रणेतुः पूर्वजेन श्रीशंकरभट्टेन । किन्तु 'गाधिवंशानुचरित' काव्ये नास्ति सर्वांगपूर्णतिहासानुबन्धनम् । तस्मिन् काव्ये श्रीमञ्जगद्गुरुनारायणभट्टतातश्रीरामेश्वरभट्टादारम्य पञ्चपुरुषान् यावदेव वंशविस्तारकथनं तेषामेव चरितानुगायनञ्च प्राप्यते । अनेन तु सहृदयरसिकपाठकानां मनसि भट्टवंशोत्पन्नानामपूर्वकृत्यकल्पानामुदारचरितचारुचिंतानामितिहासकथां प्रति कुतूहलमेव समुदेति न ददाति किञ्चिदपि तुष्टिम् । विद्वद्वरेण शंकरभट्टेन 'गाधिवंशानुचरिताख्येन काव्येन प्रथितं यद्मार्गतदेवानुसृत्य श्रीकान्तानाथभट्टसृष्टिणा स्वस्य काव्यस्यावधारणा कृता इति निश्चप्रचं भाति । पल्लवग्राहिण्या बुद्ध्या कविनानेन भट्टवंशोदधिमवगाह्य काव्यशास्त्रमीमांसादिमणिरत्नानामाभाकिरणानि विकीर्य शास्त्राद्यनुशीलनेप्सूनां मतिमतां कृते मार्गं प्रकाशितम् । काव्येऽस्मिन् पञ्चशतवर्षाणामितिवृत्तं गुम्फितमस्ति ।

दशसर्गेषु विलसतीदं काव्यम् । संस्कृतकाव्यरचनापरम्पराया निर्वाहः सम्यग्रीत्या कृतो वर्तते सर्ग-सर्ग । सर्गान्ते सर्गनिबद्धं कथावस्तु संकेतेन कविना निर्दिष्टं यथा 'इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टकृते भट्टवंशकाव्ये' रामेश्वरभट्टपुत्रजगद्गुरुनारायणभट्टजन्मवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः । इत्थमेव इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजः ... वंशविस्तार हेतु भगवतीस्तवकथनं नाम दशमः सर्गः ।' सर्ग-सर्गे नृत्यति काव्यकलाविलासिनी भावानुसारिणी ललितभाषानुसेविनी पदावली । सहजसञ्चारिणी भाषा काव्यकथाऽनुदेशान् प्रति पाठकहृदयानि वाहयति । काव्यशास्त्रमर्मज्ञोऽयं कविः । काव्येऽत्र विविधच्छन्दः प्रयोगो, युग्मकुलकादीनां विलासो, विविधबन्धानां हासो, अतालव्यवर्णविलसितच्छन्दसां प्रणयनं च कवेर्काव्यप्रतिभामुद्घोषयति । एकस्मिन्नेव नवमसर्गे चत्वारिंशत्प्रकारच्छन्दसां प्रयोगः कवेच्छन्दः शास्त्रे विशदपाण्डित्यं प्रस्फुटीकरोति । बबनवीनशब्दानां संरचनं छन्दःसु तेषां सम्यग्रीत्या प्रवेशनं तस्य कवेर्व्याकरणशास्त्रमर्मज्ञतामपि प्रकटयति । यमकाद्यलङ्काराणां मनोरमाच्छटा सहृदयरसिकान् बलादकर्षति (द्रष्टव्याः सर्गे VIII/3, 16, 18, 21, 23, 47 श्लोकाः) । अतालव्याक्षरविलासो यथा—

गंगारामः स्मरन् गंगां सततं तत्प्रभावभुत् ।

असूनुदारस्तत्रासावहासीत् स्वतनुं मुदा ॥

—सर्ग VIII/48

काव्येऽस्मिन् पञ्चशतवर्षाणां भट्टकुलस्येतिहासप्रयत्नविषये कवेरान्विश्रव्यानु-
सन्धानप्रवृत्तेः प्राकट्यं प्रतिसर्गे पदे-पदे दृश्यते, यत्र युगीनसांस्कृतिकैतिहासिक-
धार्मिकपरिस्थितेराकलनं, सामाजिकानां नागरिकाणाञ्चाचारविचारेषु दर्शन-
साहित्यव्याकरणादीनामन्योन्याश्रितभावानुशयनं, सात्त्विकविचारवीथीषु गुणिगणज-
नानां लोकमङ्गलभावनाया आनोडनविनोडनरीत्या मार्गान्वेषणं च वर्णितं संक्षेपेण ।
द्वितीये सर्गे एकाऽनौकिनी घटना वर्णिता—वाराणस्यां तत्पार्श्ववर्तिस्थानेषु च
षोडशशताब्द्याः अपरभागेऽनावृष्टिर्जाता । प्रजासु 'त्राहि-त्राहि' इति कोलाहलः
संजातः । तत्कालीनमुगलशासकाकब्बरेणास्यैव भट्टकुलावतंसस्य श्रीनारायणभट्टस्य
सन्निधौ कञ्चिद् विश्वसनीयं निजाधिकारिणं संप्रेष्य भीषणानावृष्टिजनितामङ्गलात्
त्राणाय निवेदनं कृतम् । नारायणभट्टः भगवन्तं विश्वनाथं अभिषेकार्चनया प्रसाद-
यामास । तेन विश्वनाथेन प्रसादोऽपि दत्तः । प्रसादप्रभावेण तदा तत्र प्रभूतं जलवर्ष-
णमभवत् । सर्वाः प्रजाः जहर्षुः । सम्राडकब्बरः तं नारायणभट्टं न केवलं 'जगद्गुरुः'
इत्युपाधिना त्रिभूषितवान् अपितु भग्नशिवालयनिर्माणार्थं प्रभूतं धनमपि दत्तवान्
(श्लोकाः 4—15) । इत्थं ज्ञायते यत् भट्टवंशीयाः न केवलं मीमांसाव्याकरणादि-
शास्त्रविचक्षणा एव अपितु चमत्कारकारिणोऽपि आसन् ।

इतिवृत्तात्मकमिदं काव्यं चरितवर्णनात्मकं वा । मध्यकालीनभारतीय-
राजनीतिकपरिस्थितेः सिंहावलोकनमत्र । भट्टकुलं तु तस्मिन् युगे दिनमणिरिव
चकास्ति स्म । मुगलकालीनैतिहासिकशासकानां घटनाक्रमेणोल्लेखः, तेषां
चरितानुचर्चा, तान् प्रति देशीयजनानां भावानुबोधनं, भट्टकुलोद्भूतविद्वज्जनैः
सह कतिपयानां मधुरसम्बन्धश्च काव्येऽस्मिन् निरूपितः । भट्टवंशीया विद्वांसो
वाराणसीमागत्य स्ववैदुष्यं प्रतिष्ठाप्य विदुषामग्रगण्याः समादरणीयाश्चाभवन् ।
तेषां विदुषां कीर्तिनं केवलं वाराणस्यां तन्निकषा वा दुग्धधवला भूत्वा प्रभां विकीर्णवत्
अपितु महाराष्ट्र, बुन्देलखण्ड, राजस्थान, मध्यप्रदेशादिष्वपि किरणान् विस्तार्य
स्वमधुरच्छायायां सर्वान् परितोषयामास । अस्यैव कुलस्य मणिरासीत् श्रीगागाभट्टः
('कलियुगव्यासः' इति अपरादरणीयं नाम) येन छत्रपतिमहाराजशिवाऽभिषेकसमये
उपस्थाय विद्वन्मण्डलेषु समुत्पन्नस्य विवादस्य निर्णयं कुर्वता 'अयं शिवाजी क्षत्रिय-
कुलावतंसः राज्यासनमलङ्कृत्य लोकान् शासितुं क्षमः' इति उद्घोषः कृतः । अनेन
गागाभट्टेन 'कायस्थधर्मदीप' इत्याख्यस्य स्वग्रन्थस्यामुखभागे छत्रपतिशिवाजी
शौर्यवर्णनं, 'जीजाबाई (शिवाजी जननी) रायगढ़ (छत्रपतिराजनगरी) 'शाहजी' एवं

मुगलसम्राडौरंगजेवस्य नामोल्लेखोऽपि विहितः । छत्रपतिशिवाजीमहाराजस्य तेजःप्रतापवर्णनं कस्य कविकर्मप्रभवस्य मनो न मोहयति --

स्थेयालंवी भवति भगवान्भानुमान्ना कविद्यद्
गेहारम्भी भवति गहने दाववैश्वानरोऽपि ।
किं चाप्यश्वावदन जनितः सागरे मज्जते यत्,
साऽयं सर्वो जयति महिमा यत्प्रतापानलस्य ॥

—कायस्थ०/श्लो० 11

शिवाग्तापवर्णने कवि कल्पना स्वैरिणीरूपं गृहीत्वा क्षणे क्षणे नवतामुपैति ।
द्रष्टव्यं खलु—

यस्योत्पत्तिस्त्रिदशभवने दुन्दुभिध्वानकल्पा,
कोऽपि स्पष्टो यवनभवनेद्रादिनी पातएषः ।
नाम्रश्चैवं सकृदपि जपोऽब्रंगजेवस्य कपोत्—
कर्षं नियं जनयतिचिरं जीविताच्छाहसूनुः ॥

— श्लोक 10

प्रायशः सर्वेऽपि ग्रन्थकारैः स्वाश्रयदातृन् प्रसादयितुं अथवा ऐतिहासिक-
घटनाक्रमं संयोजयितुं स्वकृतौ तेषां चारित्र्यवैशिष्ट्यं वंशादिवर्णनपुरस्सरमवश्यमेव
निगद्यन्ते, एवं विधान्युदाहरणानि बहूनि संस्कृतसाहित्ये प्राप्यन्ते । अस्मिन् भट्टा-
न्रये तु सर्वेऽपि प्रायशः ग्रन्थकाराः एव अभवन् । एकः नीलकण्ठभट्टः सेंगरवंशीयः*
कस्यचित् भगवन्तदेवस्याश्रये स्वजीवनं यापयन् 'भगवन्तभास्करनामधेयं ग्रन्थं
विरचितवान् । भगवन्तदेवोऽयं बुन्देलखण्ड-सामन्त आसीत् । प्रायश्चित्तश्राद्धाचारमयूखेषु
तस्य भगवन्तदेवस्य कुलवर्णनं कृतिकारेण विस्तरेण कृतम्—

जज्ञैः पितामहतनोः खलु कश्यपो,
यस्तस्मादजायत् मुनिस्तु त्रिभाण्डकाख्यः ।
तं पुत्रिणां धुरमरोपयदृष्यशृङ्ग—
स्तस्यान्वयेप्यजनि शृङ्गिवराभिधानः ॥

* सेंगरवंशीयाः बुन्देलखण्डस्य 'भरेह' इति प्रदेशे शासका आसन् । 'भरेह' इत्युच्चारणं जालौनजनपदयोः सीमामलंकुर्वन् पंचनदा-तटे स्थित आसीत् । यमुनाचम्बल-
पट्टाकाशसिन्धुद्वारा-निघ्नः 'पंचनदा' इति कथ्यन्ते । तत्रैवपुरातन मुगलमार्गे सेंगराणां
'भरेहदुर्गस्य' स्थितिरासीत् । [इति सूचनाकृते डॉ० महेन्द्रप्रतापसिंहः (दिल्ली)
साधुवादाहः ।—संपादकः]

तस्मिन्वंशे महति वितते सेंगराख्ये नृपाणां,
राजा कर्णः समजनियथा सागरे शीतरश्मिः ।
कोत्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजातेभिपूर्ण,
कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभन्ते ॥

विशौकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतो,
भूद्विशोकोकृता येन सर्वाग्रिणी ।
ततोप्यास राजास्तशत्रुस्ततौ—
भूद्रयाख्यो रयेणैव सर्वाहितघ्नः ॥

वभूवाथ वैराटराजस्ततोभून्नृपो भेदिनीवल्लभोवीठुराजः ।
नरब्रह्मदेवस्ततो मन्युदेवस्ततोभून्नृपश्चन्द्रपालाभिधानः ॥
शिवगणाख्यनृपः समजन्यथो,
शिवगणाख्यपुरं प्रचकारयः ।
शिवगणेन समः सकलैर्गुणैः
शिवशिव प्रथमो गणनासु यः ॥

रोलिचन्द्र इति तत्तनयोभूत्कर्मसेननृपतिस्तमथानु ।
लोकपो नरहरिनृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजातः ॥

यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्ततः ।
चक्रसेनस्ततो राजा राजसिंह नृपोयतः ॥
ततोप्यभूद्रूपतिसाहिदेवः स्वकीतिभिर्निजितदुग्धसिन्धुः ।
अभूत्ततः श्रीभगवन्तदेवः सदैव भाग्योदयवान्क्षितोशः ॥

× × ×
आज्ञप्तस्तेन राजा विबुधकुलमणिर्दाक्षिणात्यावतंशो
भट्टः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिषु दृढमतिर्जैमिनीयेद्वितीयः ।
आज्ञामादाय मूर्ध्ना सर्विनयममुना तस्य सर्वान्निवन्धान्—
दृष्ट्वा सम्यग्विविच्य प्रविततकिरणस्तन्यते भास्करोयम् ।

पण्डितसमाजे बह्वाद्तस्य 'निर्णयसिन्धु' ग्रन्थस्य प्रणेता महाप्राज्ञः कमला
करभट्टः अस्यैव कुले जन्म लेभे । विद्वद्द्वारेयेण कमलाकरेण शान्तिकमलाकराख्ये
स्वग्रन्थे प्रणीतानां ग्रन्थानां स्वयमेव नामान्युल्लिखितानि—

आदौ निर्णयसिन्धुस्तु वार्तिके टिप्पणीपुनः ।
काव्यप्रकाशगा व्याख्या दाने च कमलाकरः ॥
शान्तिरत्नं ततः पूर्वव्रतयोः कमलाकरः ।
ग्रन्थो वेदान्तरत्नं च सभादर्शकुतूहलम् ॥

प्रायश्चित्ते रत्नमेकं व्यवहारे तथापरम् ।
 वद्धवाह्निक मन्यच्च गोत्रप्रवरदर्पणः ॥
 रत्नं कर्भविपाकाख्यं कार्तवीर्यस्य पद्धतिः ।
 सोमप्रमोगः शूद्राणां धर्मो रुद्रस्य पद्धतिः ॥
 टिप्पणी च तथा शास्त्रदोषिकालोकसंज्ञिता ।
 मीमांसायां तथा शास्त्रतत्त्वस्य कमलाकरः ॥
 सर्वतीर्थविधिश्चैव भक्तिरत्नं तथोत्तमम् ।
 रामकृष्णसुतेनेत्थं कमलाकरशर्मणा ॥
 द्व्यधिका विशतीनां च ग्रन्थानां रत्नमालिका ।
 सेवां कर्तुमशक्तेन ह्यर्पिता रामपादयोः ॥

‘रामकौतुक’ महाकाव्यस्य प्रथमसर्गेऽपि अष्टाविंशतिग्रन्थप्रणयनसंकेतो विद्यते —

अष्टादशापि दशचाकरवं निबन्धान्—
 नावाप्तमण्वपि मया जनुषःफलं तु ।
 तेनाथ दुःखनिचयाद्रिपवीन् मुनीन्द्रै—
 र्गीतान् रघूत्तमगुणान् कर्त्तिचित्प्रवक्ष्ये ॥
 सर्ग । / 4

अप्रकाशितरामकौतुकमस्त्यन्तिमरचना । अस्य हस्तलिखितप्रतिः भाण्डारकर
 ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूटाख्ये संस्थाने सुरक्षिताऽस्ति । चतुर्थेऽन्तिमे सर्गे कविना
 भागीरथ्याः स्तवनं यादृश्या श्रद्धाभावनया भावोद्रेकेण च कृतं तेनेदं सुनिश्चितमेव
 यदियं कवेर्बृद्धावस्थाया रचना । द्रष्टव्योऽत्र श्लोके गुम्फितः कविभावः —

गंगे जगन्मातरिदं तु याचे,
 त्वां विश्वधात्रि प्रणतार्तिहन्ति,
 अन्ते त्वदूर्मि प्रविलोलितांगं
 विधेहि रामेप्रविलीनमंव ।
 जराभराक्रान्त तदा त्वदीय,
 सेवामशक्तेन विधातुमेषः
 त्वत्पादयुगे निहितः सदास्तु
 पुष्पाञ्जलिर्मे कमलाकरस्य ॥

अलमतिविस्तरेण यतः सर्वेषां भट्टवंशीयकृतिकाराणां व्यक्तित्व-कृतित्व-विवेचनं तु स्वतंत्रशोधग्रन्थस्य त्रिषयः । अथास्य ग्रन्थकतुर्विषयेऽपि किञ्चिज्ज्ञायताम् । साहित्यव्याकरणेतिहासपुराणादिशास्त्रनिष्णातश्रीकान्तानाथभट्टः मीरजापुरवास्तव्यः आसीत् । तात्कालिके साहित्यसमाजे समादरभाजनम् आसीत् सः । अयं मीरजापुरीय नागरी नाटक मण्डली' नामधेयायाः संस्थायाः कार्यपरिषदि सम्मानित-सदस्यः आसीत् । 1890 विक्रमाब्दे संस्थेयं कार्यरताऽऽसीत् । श्रीकान्तानाथ-मीरजापुरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां प्रधानाचार्यपदमलंकुर्वन् गूढातिगूढसाहित्य-व्याकरणादिविषयकाणां प्रश्नानां समाधाने प्रतिष्ठास्पदं स्थानं प्राप्तवान् । प्रतिभामण्डितव्यक्तित्वकारणात् प्रारम्भे पाठशालाऽध्यक्षेण थिबोमहाशयेनाध्यापक-पदे स नियोजितः—

थिबो नामाध्यक्षो गिरिशिखरिणी सन्निकटगे
स विद्याशालानां प्रथमथ मिर्जापुरगते ।
अकार्षीन्मां प्राज्ञं मुबुलमिति पाठालय इतः
नियुक्तं चाष्टाष्टशशिबिमितेऽब्दे यिशुकृते ॥
भट्टवंश० सर्ग IX/41 ।

1878 ख्रीस्ताब्दीया घटनेयम् । अधुनाऽपि मीरजापुरे बरियाघाटस्थितेयं संस्कृतपाठशाला भट्टकान्तानाथस्य वैदुष्यकीर्तिं वहन्ती तत्स्वर्णकालस्मरणमात्रेण गर्वातिशयभावेन धन्यधन्यतां याति । काव्यरचनात् पूर्वं हनुमत्कृतगङ्गाष्टकाख्य-स्यैकस्य ग्रन्थस्य टीकामप्यरचयत् सः ।

दाक्षिणात्योऽयं भट्टकुलः । 'श्रीमद्दक्षिण देशेऽस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः । तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टो भूत्स सर्वदिक्ख्यातः ॥' (रामकृष्णभट्टकृतज्योतिष्टोम-पद्धतेभूमिकायाम्) । प्रथमतः तर्कमीमांसाव्याकरणदर्शनशास्त्रधुरीणः श्रीरामेश्वर-भट्टः वाराणसीमागत्य निवासं चक्रे । तस्यैव प्रथमः सूनुः नारायणभट्टः कुलस्य प्रतिष्ठां सुदृढामकरोत् । अस्य कुलस्य पूर्वजानां भूमिः दक्षिणप्रदेशे 'पैठण' नामधेयं नगरमासीत् । (भट्टवंश० सर्ग । / श्लोक 5) ।

ऊर्ध्वविंशतिशताब्द्याः उत्तरभागेऽभवदस्य 'भट्टवंशकाव्यस्य' रचना इति मयाऽनुमीयते । अस्याः कृतेरूपलब्धिः 'भारतीय मनीषा सूत्रम्' इति संस्थानस्य सूत्रसंयोजकः श्री उदयशङ्करद्विवेदिमहाभागद्वारेण संजाता । एतदर्थं स साधुवादाहः ।

कृतिरियं विद्वज्जनमोदवहा भवितुमर्हति न वा इत्यस्य विनिश्चयं साहित्यरसिकेषु समर्प्य काव्यस्यास्य संपादन कार्यं परोक्षापरोक्षरूपाभ्यां यैः कैश्चित् सहयोगसद्भाव-भाविता प्रेरणा प्रदत्ता तान् सर्वान् प्रति, विशेषतो हिन्दीसंस्कृतसाहित्योदयुच्छ्रवसित-विमलतरमुधारसरसायिततरङ्गकल्लोलैः परिपूर्णगुहमानस पूज्याग्रजं डॉ० जयशङ्कर-त्रिपाठिमहाभागं एवं बुधवरश्रीनारिणीशङ्कामहोदयं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् स्वर्गतस्य महावीरप्रसादलखेड़ामनीषिणः पावनं स्मरणं न हीयते, येन समये-समये स्वामूल्यसम्मतप्रदानेन भृशमुपकृतोऽहम् । इति शम् ।

गुरु-पूर्णिमा

संवत् 2039

विदुषामाश्रवः

(डॉ०) शिवशङ्कर त्रिपाठी

भट्टवंश का संस्कृत साहित्य को योगदान : एक दृष्टि

•

‘धर्मयुग’ साप्ताहिक (8 जून 1980) में ‘गागाभट्टः जो शिवाजी के राज्याभिषेक के आचार्य बने’ शीर्षक लेख प्रकाशित हुआ था। उसमें शिवाजी विषयक ऐतिहासिक तथ्यों के साथ गागाभट्ट द्वारा किये गये उद्घोष ‘शिवाजी सिसोदिया क्षत्रिय कुल से संबधित है एवं राज्यसिंहासन पर अभिषिक्त होने के सर्वथा योग्य और अधिकारी है’ का प्रामाणिक तारतम्य विवेचित है— शिवाजी जिसने सिसोदिया वंश में जन्म ग्रहण कर वीरों के समूह में क्षत्रिय जाति का गौरव बढ़ाया एवं सभी राजाओं को जीतकर कीर्तिधवल राजछत्र धारण किया [गागाभट्टकृत ‘कायस्थधर्मदीप’ श्लोक 23]। लेख में एक नवीन सूचना ‘भारतीय मनीषा सूत्रम् (दारांगंज, इलाहाबाद) के संग्रह में एक हस्तलिखित ग्रन्थ है ‘भट्टवंशकाव्यम्’, रचयिता श्री कान्तानाथ भट्ट हैं’ भी थी। लेख की इतिहास, प्राचीन साहित्य तथा विशेषतः संस्कृत साहित्य के अध्येताओं द्वारा समीक्षा भी हुई। भट्टवंश विषयक इस काव्य की सामान्य संस्कृत साहित्य के पाठक के लिए सर्वथा नयी जानकारी थी। ‘निर्णयसिन्धु’ के रचयिता श्री कमलाकर भट्टः व्यक्तित्व एवं कृत्तित्व विषय पर शोधकार्य करनेवाले एक अनुसंधित्सु ने इस ग्रन्थ से संबंधित तथ्य लेकर अपने शोधग्रन्थ में उल्लेख करने के लिए ‘सूत्रम्’ संस्थान से अनुमति भी ली थी। कतिपय विद्वानों ने पत्र प्रेषित कर इस ग्रन्थ के संपादन-प्रकाशन हेतु उत्प्रेरित भी किया। उसी समय मैंने ग्रन्थ को संपादित कर प्रकाशित करने का संकल्प लिया था जिसका क्रियान्वयन दो वर्ष पश्चात् मैं कर पा रहा हूँ।

सोलहवीं-सतरहवीं शती में भट्टवंश अपनी विद्वत्ता के लिए सम्पूर्ण भारत में ख्याति प्राप्त रहा। इस कुल में उत्पन्न विद्वानों ने संस्कृत साहित्य को कम से कम पाँच सौ ग्रन्थ दिया है। सभी ग्रन्थ दर्शन तथा कर्मकाण्ड विषय में न केवल महत्वपूर्ण

अपितु धुरी हैं। पाँच सौ वर्षों तक यह कुल भारतीय दर्शन के लिए समग्र देश में केन्द्र बिन्दु बना रहा। प्रस्तुत ग्रन्थ 'भट्टवंशकाव्यम्' की रचना से पूर्व उदात्तचरित-विभूषित भट्टकुल में उत्पन्न विद्वानों की चरित गाथा, इसीकुल के गौरव श्रीशङ्करभट्ट द्वारा 'गाधिवंशानुचरित' में निबद्ध की जा चुकी थी। इसमें वंश का समग्र ऐतिह्य नहीं है। इसमें केवल पाँच महापुरुषों का ही चरितानुगायन है—जगद्गुरु नारायण-भट्ट के पिता श्रीरामेश्वर भट्ट से प्रारम्भ कर मात्र पाँच पुरुषों का वंशविस्तार कथन वस्तुतः विषय की ओर संस्कृतानुरागियों की जिज्ञासा को जागृत कर उठा। किन्तु इससे तुष्टि न मिल सकी। अनुमान है, श्रीकान्तानाथ भट्ट ने इस अभाव का अनुभव किया एवं निजपूर्वज श्रीशङ्करभट्ट द्वारा प्रशस्त मार्ग का अनुसरण कर अपने काव्य की अवधारणा बनायी। इसमें पाँच सौ वर्षों का इतिहास निबद्ध है।

काव्य में कुल दस सर्ग हैं। सर्गों के अन्त में सर्गस्थ कथावस्तु का स्पष्ट निर्देश कवि द्वारा संस्कृत काव्य रचना-परंपरानुसार की गयी है—'इति श्री विद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टकृते भट्टवंशकाव्ये' रामेश्वरभट्ट पुत्र जगद्गुरुनारायणभट्टजन्मवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः।' भावानुसारिणी भाषा सनाथ ललितपदावली काव्यकथा को सहजतः प्रस्फुटित कर देती है। पाठक सहजसंचारिणी भाषा के प्रवाह में निमग्न हो उठता है। काव्यशास्त्र एवं छन्दशास्त्र दोनों में कवि की समान गति है। काव्य में युग्म, विविध काव्यबन्ध एवं छन्द-वैविध्य कवि की प्रतिभा का उदघोष करते हैं। मात्र एक नवम सर्ग में कुल चालीस प्रकार के—आर्या, गीति, उपगीति, अक्षरपंक्ति, शशिवदना, मदलेखा, माडवकत्रीड, नगस्वरूपिणी, विद्युन्माला, मणिमाला, शालिनी, हंसी, दोषक, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, आस्थानक, रथोद्धता, स्वगता, वैश्वदेवी, तोटक, भुजंगप्रयात, द्रुतविलम्बित, प्रमिताक्षरा, हरिणीप्लुता, वंशस्थ, इन्द्रवंशा, प्रभावती, प्रह्विणी, वसंततिलका, मालिनी, हरिणी, शिखरिणी, पृथ्वी, मन्दात्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, आदि छन्द प्रयुक्त है। इतना ही नहीं कवि की व्याकरण में अच्छी पैठ है, इसीलिए अनेक नवीन शब्दों की संरचना एवं काव्य में उनका समुचित प्रयोग सफलतापूर्वक कर सका है। महाकवि माघ आदि के समान भट्ट जी ने भी एकाक्षर, द्वायाक्षर प्रयोग द्वारा छन्द रचना की है। अधोलिखित छन्द में मात्र अतालव्य अक्षर प्रयुक्त हैं—

गङ्गारामः स्मरन् गङ्गां सततं तत्प्रभावभुत् ।

असूनुदारस्तत्रासावहासीत् स्वतनुं मुदा ॥

—सर्ग VIII/48

यमकादि अलंकारों की मनहर छटा सहृदय-रसरसिक पाठकों के हृदय को मुग्ध कर लेती है—

द्रविणाचिभूदेवो देवोपासनतत्परः ।

परः स दयितः सत्सु सत्सुतानाप धर्मवित् ॥ सर्ग VIII/3

भेजेऽघघातिनी गङ्गा गङ्गारामेण भाविना ।

विना कमपि सन्देहं देहं न प्राप्नुयां पुनः ॥ वही/47

दोनों में शृंखलायमक अलंकार है । बन्धों में 'खड्गबन्ध,' धनुषबन्ध,' 'मुरजबन्ध,' 'उरगबन्ध,' 'वयोपबन्ध,' 'पताकाबन्ध,' शरयंत्रबन्ध,' मालाबन्ध,' कमलबन्ध,' चक्रबन्ध,' तथा चामरबन्ध' आदि सफलतापूर्वक प्रयुक्त हैं । परिशिष्ट में उनके चित्र सम्मिलित किये गये हैं ।

हम यह संकेत कर चुके हैं कि इसमें भट्टकुल के पाँच सौ वर्षों का इतिहास निबद्ध है । पाँच सौ वर्षों का इतिहास न केवल भट्टकुल अपितु भारत की सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक और सामाजिक परिस्थितियों का यथातथ्य दिग्दर्शन प्रस्तुत करता है । काव्य के अनुशीलन से ज्ञात होता है कि यह दाक्षिणात्य भट्टकुल यद्यपि वाराणसी में प्रतिष्ठित हुआ किन्तु उसकी जो वैदुष्य-विधु-लेखा-छवि-विखरी तो उसने महाराष्ट्र, बुन्देलखंड, राजस्थान आदि प्रदेशों को भी सुशोभन-सुखराशि-ज्ञान-गरिमा से गौरवान्वित कर दिया¹ । इसमें हमें घटनाक्रम द्वारा मुगलशासकों का नामोल्लेख, उनकी चरितानुचर्चा, भट्टवंशीय विद्वानों से उनके संबंध आदि का परिज्ञान प्राप्त होता है । श्री रामेश्वरभट्ट के प्रथम पुत्र नारायणभट्ट थे जिन्होंने वाराणसी में दाक्षिणात्य पंडितों की ज्ञानगुरुता को प्रतिस्थापित किया । वह मुगल सम्राट् अकबर द्वारा 'जगद्गुरु' की उपाधि से सम्मानित हुए थे । द्वितीय सर्ग में एक घटना का संकेतात्मक विवरण मिलता है । सोलहवीं शती के उत्तरभाग में न केवल वाराणसी अपितु तमाम प्रदेश अनावृष्टि के कारण संतप्त हो उठा था । वह मुगल सम्राट् अकबर का राज्यकाल था । प्रजाजन की कातरता से सम्राट् विचलित हो उठा । वह समाधान की खोज करने लगा । अपने एक अत्यंत विश्वास-भाजन अधिकारी को नारायणभट्ट के निकट प्रेषित किया तथा समुपस्थित घोरतम संकट से प्रजाजन की रक्षा-निमित्त उपाय के लिए प्रार्थना की । नारायणभट्ट विश्वेश्वर की अभिषेक अर्चना के बल जल बरसा दिया । प्रजाजन में सुख-सागर उमड़ पड़ा । सम्राट् अकबर ने 'जगद्गुरु' की उपाधि से विभूषित कर उनका

1. श्रीवीरेश्वरभट्टनामकसुतो नारायणस्यादिम्—

श्चान्यस्तत्तनयः पितुः प्रियतमो यो माणिकार्योऽवरः ।

तेष्वन्त्यश्च मनोहरो जयपुराधीशस्य राश्याः शुभां
वृत्तिं प्राप्य वसन्ति ते शिवपुरे सार्धं जनन्याऽधुना ॥

Canto VII | Verse 37

सारस्वत सम्मान भी किया ।¹ भग्न शिवेश्वरालय के निर्माणार्थ प्रभूत धन राजकोष से देने की स्वीकृति दी ।² श्री नारायणभट्ट ने कई ग्रन्थों का प्रणयन किया, जिनमें प्रमुख हैं—प्रयोगरत्न, त्रिस्थली सेतु, अन्त्येष्टिपद्धति, रुद्रपद्धति, दिव्यानुष्ठानपद्धति, और वृत्तरत्नाकर की टीका । उनके वंशज उन्हें देव का अवतार मानते रहे । नारायणभट्ट के तीन पुत्रों—रामकृष्णभट्ट, शंकरभट्ट एवं गोविन्दभट्ट में द्वितीय मीमांसा के अद्वितीय विद्वान् थे । रामकृष्णभट्ट तो कुमारिलभट्ट द्वारा प्रवर्तित दार्शनिक-विचारधारारूपी अथाह सागर के लिए नाविक स्वरूप रहे । उनके द्वारा प्रणीत महत्वपूर्ण कृतियों में तंत्रवार्तिक-टीका, जीवत्पितृकर्तव्यनिर्णय, ज्योतिष्टोमपद्धति तथा मासिक-श्राद्धनिर्णय हैं । शंकरभट्ट के प्रमुख ग्रन्थ शास्त्रदीपिका-टीका, [शास्त्रदीपिकाप्रकाश] संस्कारमयूख, द्वैतनिर्णय, मीमांसा बालप्रकाश, धर्मप्रकाश अथवा सर्वधर्मप्रकाश, विधिरसायनदूषण, निर्णयचन्द्रिका, और व्रतमयूख हैं । 'सिद्धान्तकौमुदी' के रचनाकार श्री भट्टोजीदीक्षित इनके प्रिय शिष्यों में एक थे ।

श्री रामकृष्णभट्ट के पुत्र तथा नारायणभट्ट के प्रपौत्र श्री दिनकरभट्ट ने भट्टदिनकरी, [भट्टदिनकर मीमांसा], शान्तिसार तथा दिनकरोद्योत की रचना की । भारतीय परम्परा रही विद्वान् पिता का विद्वान् पुत्र पिता द्वारा प्रारम्भ किये गये अपूर्ण ग्रन्थ को पूर्ण कर देता है । बाणभट्ट की कादम्बरी का उत्तरभाग उनके पुत्र ने जिस प्रकार पूर्ण किया था, दिनकरभट्ट के पुत्र विश्वेश्वर भट्ट [गागाभट्ट] ने पिता की अपूर्ण कृति 'दिनकरोद्योत' को पूर्ण किया ।³

श्री नारायणभट्ट के पश्चात् उनके दो प्रपौत्र कमलाकरभट्ट [पुत्र श्रीरामकृष्णभट्ट] तथा नीलकण्ठभट्ट [पुत्र श्री शङ्करभट्ट] का योगदान संस्कृत साहित्य को

1. ततोऽतिहृष्टाद्यवनात्समृद्धि लेभेऽधिकां मानपुरः सरां यः ।

ततो महाराजनिदेशतोऽसौ जगद्गुरुः संप्रथितो जगत्याम् ॥

Bhatta. Canto II. / Verse 12

2. ततोऽस्य साहाय्यमुपेत्यशंभोरचीकरच्छ्रेष्ठनिकेतनं सः ।

अतिष्ठिपन्मूर्तिमहेश्वरस्यप्रतीतिदामास्तिकमानवानाम् ॥

Canto II, Verse 5

3. मीमांसाणवकर्णधारविबुधः श्रीभट्टनारायणस्त—

द्वंशस्य करीरतां भजति यो विश्वेश्वरारूपः कृती ।

गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात्प्राप्तः पितुर्ललिनात्

तेनाचारनिबन्धनो दिनकरोद्योतोऽधुना पूर्यते ॥

सर्वाधिक है। कमलाकरभट्ट ने अपनी अन्तिम रचना 'रामकौतुकम्' में स्वयं अठाईस ग्रन्थों के प्रणयन का उल्लेख किया है।¹ उनकी पहली रचना 'निर्णयसिन्धु' संवत् 1668 वि० की है। 'शान्तिकमलाकर' में यह संकेत उन्होंने स्पष्टतः दिया है।² उनकी अन्तिम कृति 'रामकौतुकम्' महाकाव्य आज तक अप्रकाशित है पुणे स्थित भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट में इसकी हस्तलिखित प्रति सुरक्षित है।³ यह राम के लोकोत्तार उदात्त चरितगान से ओतप्रोत भक्तिभावना-भाविता चार सर्गों में एक उत्कृष्ट काव्य रचना है।

कवि ने चार सर्गों के इस लघु काव्य को महाकाव्य की संज्ञा से अभिहित किया है। उसके इस कथन को हम या तो काव्य की प्रौढ़ता माने अथवा कवि की अपनी गर्वोक्ति भी कह सकते हैं। प्रथम सर्ग के अंत में महाकाव्य शब्द का प्रयोग नहीं है। यह प्रतिलिपिकार की असावधानी ही माननी पड़ेगी। काव्यशास्त्रीय पद्धति के अनुसार कवि ने काव्य का आरम्भ मंगलाचरण से किया है। दो छन्द मंगलाचरण के बड़े ही भावप्रवण हैं। पहले में विघ्नहर गणपति की और दूसरे में श्रीराम के बालस्वरूप की वन्दना की गयी है। राम के ऐसे बालरूप की वन्दना कदाचित् अन्य कवियों ने नहीं की है।

कवि राम के उस रूप का चिन्तन कर विभोर हो उठा जिसमें वह कौशल्या का स्तनपान कर रहे हैं। उसने इन शब्दों में वन्दना की है—'तिलक से शोभित ललाट

1. अष्टादशापि दशचाकरवं निबन्धान्नावाप्तमण्वपि मया जनुषः फलं तु ।
तेनाथ दुःखनिचयाद्रिपवीन्मुनीन्द्रैर्गीतान् रघूत्तम गुणान् कतिचिद्वक्ष्ये ॥
Rāmakautukam. Canto I/Verse 4

2. आदौ निर्णयसिन्धुस्तु वार्तिके टिप्पणी पुनः ।
काव्यप्रकाशगाव्याख्या दाने च कमलाकरः ॥
शान्तिरत्नं ततः पूर्तव्रतयोः कमलाकरः ।
ग्रन्थो वेदान्तरत्नं च सभादर्शकुतूहलम् ॥ इत्यादि
—Santikamalakar

3. 'रामकौतुकम्' महाकाव्य की जिराक्स प्रति इस ग्रन्थ के संपादक ने तीन वर्ष पूर्व पूना से माँगायी थी, जो भारतीय मनीषा सूत्रम् के संग्रह में सुरक्षित है। उसका संपादन भी पूर्ण हो चुका है। शीघ्र ही सुधी-समाज के मध्य वह प्रकाशित होकर आ जायगा।

जिसके कानों में झिलते हुए कुण्डल सोह रहे हों अर्थात् ऐसे स्वरूप-श्रीराम की हम वन्दना करते हैं जो कौशल्या द्वारा लालित होते हुए उसके स्तन का पान कर रहे हैं । प्रथम सर्ग । 12) । उसके पश्चात् कवि ने राम के उस रूप का भी वर्णन किया है जो लोकोत्तर उदात्त गुणों वाला है, जिसके चिन्तन, मनन द्वारा कल्याण, मोक्ष की लालसा मिट जाती है । वह कहता है—‘पिता श्रीरामकृष्ण, माता और रघुनाथ के उत्तम चरणों में नत होकर उनका कमलाकर नामक पुत्र कुतूहलवश कौतुक करने चला हूँ ।’ ‘कौतुक’ से ‘रामकौतुक’ काव्य का नाम बोध कवि ने काव्यचातुरी से करा दिया है । यह कृति कमलाकर भट्ट की अन्तिम रचना है । इसका प्रमाण निम्न छन्द से भी मिलता है, जहाँ कवि अपनी आयु की प्रौढ़ता का संकेत करते हुए पतितपावनी गंगा से राम के चरणों में लीन रहने की याचना कर रहा है—

गंगे जगन्मातरिदं तु याचे त्वां विश्वधात्रि प्रणतार्त्रिहन्त्रि,
अन्तेत्वद्गमि प्रविलोलितांगं विधहि रामे प्रविलोमम्व ।
जराभराक्रान्त तदा त्वदीय सेवामशक्तेन विधातुमेवः
त्वत्पादयुग्मे निहितःसदास्तु पुष्पांजलिः मे कमलाकरस्य ॥

—सर्ग IV

निश्चित ही कवि की यहाँ वृद्धावस्था जनित वितृष्णा प्रकट हो रही है—
‘हे गंगे, तुम जगत की माता हो, समस्त विश्व को धारण करने वाली हो और आर्त्तजनों के कष्टों को दूर करती हो, इस कारण तुम से याचना करने का यह साहस बटोर रहा हूँ । हे अम्ब, अन्त में तो तुम्हारी ही लहरियों के मध्य आ कर समाहित हो जाना है, उससे पहले मैं चाहता हूँ कि ऐसी कृपा कर दो कि मैं राम के चरणों में ही लीन रहूँ । तब तक मैं’ वृद्धावस्था के कारण इतना जीर्ण शरीर वाला हो जाऊँगा कि तुम्हारी सेवा करने की क्षमता भी कदाचित नहीं रह जायगी इसलिए तुम्हारे चरणों में अभी से यह कमलाकर की पुष्पांजलि समर्पित है ।

‘रामकौतुकम्’ महाकाव्य इनकी अन्तिम एवं उन्तीसवीं रचना है । अन्य प्रमुख ग्रन्थ हैं—शूद्रकमलाकर, विवादताण्डव, शान्तिकमलाकर, व्रतकमलाकर, पूर्वकमलाकर, तथा काव्यप्रकाश-टीका ।

श्री शङ्करभट्ट के पुत्र नीलकण्ठभट्ट ने हिन्दुओं के प्राचीन तथा मध्यकालीन सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, शिष्टाचार, आचार एवं सगोत्र आदि विषयों से सम्बद्ध विवेचनपरक प्रमाणिक एक बृहत् विश्वकोश की रचना, जिसका नाम उन्होंने अपने आश्रयदाता की कीर्ति अक्षुण्ण रखने के उद्देश्य से भगवन्त-भास्कर रखा । वारह सूर्य की भाँति इस विश्वकोश को उन्होंने वारह मयूखों में विभाजित किया जो पृथक्-पृथक् भी स्वतंत्र ग्रन्थ हैं—संस्कार-मयूख, आचारमयूख, समय-मयूख, श्राद्ध-

मयूख, नीति-मयूख, व्यवहार-मयूख, दान-मयूख, उत्सर्ग-मयूख, प्रतिष्ठा-मयूख, प्रायश्चित्त-मयूख, शुद्धि-मयूख और शान्ति-मयूख¹ । यह किसी भगवन्तदेव नृपति के आश्रय में रहे । भगवन्तदेव सेंगर² क्षत्रिय वंशीय थे । यह वंश यमुना तथा चर्मण्वती (चम्बल) नदियों के संगम-समीप अवस्थित प्रान्तर का प्रजापालक था । कदाचित् 'भरेह' उनकी राजधानी थी । यह बुन्देलखण्ड³ में है । नीलकण्ठभट्ट ने शान्ति, प्रायश्चित्त श्राद्ध एवं आचार मयूखों में अपने आश्रयदाता का वंश-परिचय भी दिया है, जिसके अन्तर्गत श्री भगवन्तदेव अठारहवें नृपति हैं । इस वंश के प्रथम पुरुष ब्रह्मा, उनसे कश्यप, उनसे विभाण्डक और उनके पुत्र ऋष्यशृंग हुए । पश्चात् इस क्रम में कोई शृंगीवर उत्पन्न हुआ । सम्भवतः शृंगीवर के ही नाम पर 'सेंगर' वंश चल पड़ा । कई पीढ़ियों के उपरान्त इसी कुल में नृपति कर्ण का जन्म हुआ । कर्ण के पश्चात् जो क्रम चला, उसमें अठारहवें थे श्री भगवन्तदेव । कुछ विद्वान् 'धर्मप्रकाश' और 'श्राद्धप्रकाश' दो अन्य ग्रंथों का भी रचनाकार श्री नीलकण्ठभट्ट को स्वीकारते हैं, परंतु यह नितान्त संदिग्ध है ।

गागाभट्ट (श्री विश्वेश्वर भट्ट) पुत्र श्री दिनकर (दिवाकर) भट्ट प्रपौत्र श्री रामकृष्ण भट्ट (पुत्र श्री नारायण भट्ट) भारतीय इतिहास में एक प्रख्यात पुरुष हो चुके हैं । स्वतंत्र मराठा राज्य के संस्थापक छत्रपति शिवाजी के राज्याभिषेक में प्रधान आचार्य रहे । जब शिवाजी के राज्याभिषेक की तैयारियां प्रारंभ

1. संस्काराचारकालाः समुचितरचनाः श्राद्धनीतिविवादो,

दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुबद्धाः ।

प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिरेवं

क्रमेण ख्याता ग्रन्थेन शुद्धे बुधजनमुखदा द्वादशैते मयूखाः ॥

In the same way 'संस्काराचारकालाः' etc records also the

1. O. Cat. Part III Page 428 No. 1441.

2. इति सेंगरवंशमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवादिष्टश्रीभट्टनारायण सूरिसूनुपण्डितशिरोरत्न भीमांसकशंकरभट्टात्मज भट्टनीलकण्ठेन भाष्काराख्ये निबन्धे समयमयूखः समाप्तिमगमत् ।

—I. O. Cat. Part V

3. भरेह इटावा और जालौन की सीमा एवं पंचनदा के तट पर स्थित रहा । यमुना, चम्बल, पहूजा, कालीसिन्धु तथा कुवारी, ये पाँचों पंचनदा कही जाती हैं । संप्रति यह स्थान इटावा जनपद में हैं । पुराना मुगलमार्ग जो आगरा जाता है । जिस पर झीझक और अजीतमल हैं, इसी पर सेंगरों का किला था । [इस सूचना के लिए डॉ० महेन्द्र प्रतापसिंह, दिल्ली का आभारी हूँ—संपादक]

हुई, एक वर्ग ऐसा भी था, जो शिवाजी को सिंहासन पर अभिषिक्त नहीं देखना चाहता था। वह राज्याभिषेक के अधिकारी नहीं हैं, ऐसी चर्चाएँ होने लगीं, समस्या टेढ़ी थी। उसका समाधान कोई शास्त्रज्ञ करे, तभी विरोधियों का मुँह बंद हो सकता था।

काशी प्राचीन काल से ही विद्वानों की भूमि रही है। वहाँ चारों वेदों, छहों दर्शन और सभी पुराणों के विद्वान थे विश्वेश्वर (गागाभट्ट)। वे कलियुग के 'व्यास' कहे जाते रहे। शिवाजी के कुलगुरु श्री प्रभाकर भट्ट की सहायता से श्री गागाभट्ट आमंत्रित किये गये। गागाभट्ट ने महाराष्ट्र समाज में फैली भ्रांति 'शिवाजी कुल जाति के आधार पर राज्याभिषेक के योग्य नहीं है' का शास्त्रीय रीति से निवारण किया। उन्होंने सिसोदिया कुल की वंशावली का संदर्भ लेकर उससे शिवाजी के भोसले कुल का संबंध प्रमाणित कर दिया। उन्होंने व्यवस्था दी कि शिवाजी राजसिंहासन पर अभिषिक्त होने के सर्वथा अधिकारी हैं। भीमसेन ने 'तारीखे दिलकश' में पूरी वंशावली दी है, जिससे शिवाजी के क्षत्रिय होने में तनिक भी संदेह नहीं रह जाता। दूसरी समस्या थी कि जनेऊ धारण किये बिना मंगल कृत्य का अधिकार कैसे मिल सकता है। गागाभट्ट की व्यवस्थानुसार राज्याभिषेक होने से पूर्व शिवाजी का यज्ञोपवीत कर दिया जाये, तो मांगलिक कार्य में बाधा नहीं पड़ सकती। इस प्रकार गागाभट्ट ने शिवाजी के राज्याभिषेक का आचार्यत्व स्वीकारा, यह इतिहास सम्मत तथ्य है।

संस्कृत की हस्तलिखित पोथियों की सूची पलटते समय इंडिया ऑफिस लाइब्रेरी के कैटलॉग भाग 5, पृष्ठ ५२५ पर गागाभट्ट की कृति 'कायस्थ धर्मप्रदीप' (कायस्थ धर्मदीप) का प्रारंभिक अंश पढ़ने को मिला। यह कृति कायस्थ जाति के आचार-विचार के संबंध में सर्वथा प्रामाणित ग्रंथ है। इस ग्रंथ का प्रणयन कवि ने शिवाजी के एक मंत्री बालाजी कायस्थ को दृष्टि में रख कर किया था (कायस्थ 127)। इस कृति में शिवाजी की राजधानी राजगिरि (रायगढ़), माता जीजाबाई, शाहजी, शिवाजी, औरंगजेब, अकबर-आदि (कायस्थ 1 श्लोक 2, 3, 4, 5, 10, 20 और 22) का नामोल्लेख हुआ है। कैटलॉग में ग्रंथ का प्रारंभिक अंश (कुल 32 श्लोक) ही है। इतना ही अध्ययन करने से हमें गागाभट्ट की साहित्यिक प्रतिभा का सम्यक ज्ञान हो जाता है। सभी छंद काव्य शास्त्र की कसौटी पर खरे हैं। काव्य में ओज-गुण तथा सरस प्रवाह पाठक के लिए आकर्षक है। यह प्रारंभिक अंश एक प्रकार से पूर्ण प्रशस्ति काव्य है।

प्रशस्ति काव्य में लिखा है—'शिवाजी जिसने सिसोदिया वंश में जन्म ग्रहण कर वीरों के समूह में क्षत्रिय जाति का गौरव बढ़ाया और सभी राजाओं को जीत कर कीर्ति धवल राजछत्र धारण किया' (कायस्थ 123)। कवि की दृष्टि में शिवाजी

का प्रताप इतना प्रचंड है कि उसके सामने किसी भी प्रकार का तेज स्थिर नहीं हो सकता ।

स्थेयालंवीभवति भगवान्भानुमान्नः कविद्यद्
गेहारंभीभवति गहने दाववैश्वानरोऽपि ।
किं चाप्यश्वावदनजनितः सागरे मज्जते यत्
सोऽयं सर्वो जयति महिमा यत्प्रतापानलस्य ॥

—कायस्थ . 11

—शिवाजी की प्रतापाग्नि की महिमा सागर को सोखने वाले बड़वानल, गहनातिगहन वन को भस्म कर देने वाले दावानल और यहाँ तक कि भगवान् सूर्य की भी गति में स्थिरता उत्पन्न करने वाली है अर्थात् शिवा का प्रतापानल सब पर विजय प्राप्त करने वाला है ।

‘शिवाजी के उदय होने से अकबर - कुल के ताप द्वारा संतप्त जनों को उस ताप के क्षय हो जाने की निश्चितता से सुख मिलने लगा ।’ —कायस्थ . 20

गागाभट्ट न केवल वेद-वेदांगों में पारंगत विद्वान् रहे, अपितु वे एक कुशल काव्य-रचयिता भी थे, यह तथ्य सिद्ध होता है ।

‘कायस्थधर्मदीप’ के अतिरिक्त गागाभट्ट ने अन्य ग्रन्थों की भी रचना की थी । ‘भाट्टचिन्तामणि,’ ‘मीमांसाकुसुमाञ्जलि’ उनके स्वतंत्र ग्रन्थ एवं ‘दिनकरो-द्योत’ पितृचरण श्री दिनकरभट्ट द्वारा प्रारम्भ तथा उनके द्वारा पूर्ण किया गया ग्रन्थ है । इनके अतिरिक्त उन्होंने कुमारिल भट्ट की परम्परा और शैली के अनुरूप श्लोक-वार्तिक में ‘शिवाकौदय’ ग्रन्थ का भी प्रणयन किया । ‘चन्द्रालोक’ की गागाभट्ट ने ‘राकागम’ नाम से व्याख्या का भी प्रणयन किया था² । अर्थ यह कि श्री गागाभट्ट काव्यशास्त्र में भी गति रखते थे ।

1. ‘शिवाकौदय’ की हस्तलिखित प्रति ‘State library Baroda’ में सुरक्षित है ।

2. काले तस्मिन्नृवरं स्वामी सत्पूज्य रामदासाख्यः ।

राज्यासनेऽभिषेक्तुमुपादिशच्छिष्यशिवराजम् ॥

तस्याज्ञया स भट्टं गागानामानमानयच्छीघ्रम् ।

नगरे रायगढाख्ये सादरमेतं शिविकया च ॥

×

×

×

येन राकागमाख्या व्याख्या चन्द्रालोकस्य समकारि ।

भाट्टचिन्तामणिरपि कायस्थधर्म प्रदीपश्च ॥

—Bhaṭṭa. Canto IV/Verses 7 to 13

इस भट्ट वंश में प्रायः सभी विद्वान् तथा ग्रन्थ प्रणेता रहे हैं, जिनका समग्रतः आकलनात्मक विवेचन स्वतंत्र ग्रन्थ का विषय है। हमने परिशिष्ट भाग में सभी ग्रन्थकारों एवं उनके ग्रन्थों की पृथक् तालिका समाविष्ट की है। यह हमारा अपनी सीमा, साधन और साधना के अनुसार यथासम्भव प्रयास है सम्पूर्णता का घोष कथमपि नहीं। विशेष जानकारी होने पर पुनः परिवर्द्धन किया जा सकेगा।

‘भट्टवंशकाव्यम्’ का कवि कान्तानाथ भट्ट मीरजापुर निवासी था। वह तत्कालीन साहित्य-समाज में आदरणीय व्यक्तित्व रहे। उस समय मीरजापुर में सुधी जनों की संस्था ‘मिरजापुरीय नागरी नाटक-मण्डली’ हिन्दी प्रचार एवं साहित्यिक गतिविधि के विकास में अपना महत्वपूर्ण स्थान रखती थी। श्री भट्टजी इस संस्था की कार्य समिति में ससम्मान सदस्य थे। व्याकरण और साहित्य में निष्णात विद्वान् होने के कारण उनको तत्कालीन राजकीय संस्कृत पाठशाला (संस्कृत विद्यालय, बरियाघाट) के अध्यक्ष श्री धीबो महानुभाव ने अध्यापक पद पर नियोजित किया था। उन्होंने स्वयं इस घटना का उल्लेख किया है—

धिबोनामाध्यक्षो गिरिशिखरिणीसन्निकटगे,
स विद्याशालानां प्रथममथ मिर्जापुरगते ।
अकार्षीन्मां प्राज्ञं मूकुलमिति पाठालय इतः,
नियुक्तं चाष्टाश्वाष्टशशिविमितेऽब्दे यिशुकृते ॥

—भट्टवंशासर्ग IX.41

श्री कान्तानाथ भट्ट के प्रथम पूर्वज तर्क-मीमांसा-व्याकरण एवं दर्शनशास्त्र के अद्वितीय विद्वान् श्री रामेश्वर भट्ट ने प्रथमतः वाराणसी को आकर निवास-भूमि बनायी। इन्हीं के ज्येष्ठ पुत्र श्री नारायण भट्ट ने न केवल वाराणसी अपितु समस्त उत्तर भारत में दाक्षिणात्य ब्राह्मणों की प्रतिष्ठा स्थापित की। वस्तुतः यह भट्ट कुल मूलतः दक्षिण प्रदेश के प्रसिद्ध ‘पैठण’ नगर का निवासी था¹। श्री रामेश्वर भट्ट मीमांसा-तर्क-शास्त्र धुरीण ही नहीं अपितु एक चमत्कारी पुरुष रहे। उन्होंने अहमदनगर के एक यवन अधिकारी के पुत्र को कुष्ठ रोग से मुक्ति दिलायी थी²।

1. तस्यान्वयाम्बुधिलब्धजन्मा श्रीनागनाथोऽपर नागनाथः ।
प्रशस्त देशे किल दाक्षिणात्ये ग्रामं शुभं पैठननामधेयम् ॥

—Bhatt. Canto I Verse 5

2. कुनैत्रसह्यैदिवसैरथास्य समूलमुन्मूलनमाप कुष्ठम् ।
ततस्तु राजाधिकृतैस्तथान्यैः साक्षान्मृडोऽमन्यत स द्विजाम्ब्यः ॥

—canto I Verse 25

इसके पश्चात् इनकी प्रतिष्ठा में अभिवृद्धि हो गयी थी। वह अहमदनगर से कोल्हापुर गये वहाँ से विजयनगर। उस समय वहाँ कृष्णराय का शासन था। श्री कृष्णराय विद्वज्जनों के प्रति अत्यन्त ही सहृदय एवं श्रद्धालु थे। कुछ समय वहाँ व्यतीत करने के पश्चात् वह तीर्थाटन-हेतु प्रस्थित हो गये। द्वारका की यात्रा पर जब ये, मार्ग में ही प्रथम पुत्र ने जन्म लिया। चार वर्ष का समय द्वारका में बिताने के पश्चात् वह पैठण पुनः लौट गये। पैठण में चार वर्षों तक और निवासकर वह पुण्यनगरी वाराणसी चले आये¹। वाराणसी में उनके पास भारत के प्रत्येक छोर से ज्ञानार्थी,—समूह एकत्रित होता था, उनके सान्निध्य में रहकर ज्ञानराशि से अभिवृद्ध हो दिग्दिगन्त में उनकी कीर्ति-लता के सुखद-सौरभ वितरित करता रहा।

अस्तु ! यह भट्टकुल स्वयं में सोलहवीं शताब्दी से लेकर लगभग पाँच सौ वर्षों का सांस्कृतिक एवं साहित्यिक गारेमा की भूमि रहा है। उस गरिमा का यथा-तथ्य आकलन श्री कान्तानाथ भट्ट ने प्रस्तुत 'भट्टवंशकाव्यम्' में संजोया है। काव्यानुशीलन से ज्ञात होता है कि श्री भट्ट ने रचना से पूर्व अपने पूर्वजों से संबंधित प्रामाणिक सामग्री एकत्र करने में अथक परिश्रम किया होगा साथ ही तत्कालीन तथा तत्प्रासंगिक इतिहासक्रम और पारिस्थितिक घटनाओं का यथाशक्ति परिवीक्षण-दृष्ट्या संकलन भी। इसमें भट्ट वंशीय विद्वानों का सम्बन्ध न केवल मध्यकालीन मुगल शासकों अथवा छत्रपति शिवाजी से अपितु सोलहवीं-सतरहवीं शती के स्वतंत्र नृपतियों एवं धार्मिक²—सांस्कृतिक महापुरुषों से भी वर्णित हैं।

1. यात्रोदितं स व्रतमाचरंस्तां मनोरमामाप पुरीं मुरारेः ।
समेत्य नारायणगुर्जरारुख्यं दुराधिमात्मोद्भवजं जगाद् ॥

×

×

×

सस्त्रीको वसुवर्षसूनुसहितो वाराणसीं प्रस्थितो
मार्गे श्रीधरनामकं सुतमसोष्टास्यापरं बल्लभा ।
काश्यां माधवभट्टनामक सुतो जातस्मुतैस्तरसौ
प्राज्ञैराममितैर्वभाविव सुधीः शश्वत्रिवर्गान्वितः ॥

—Canto I Verse 43 and 52

2. दानवारितलोकातिः कीर्तिन्दुहृतदिक्तमाः ।
बभूव तत्र गोस्वामि जयरामगिरिर्महान् ॥
महाराज्यजयरामश्च बिहारारिधरामरम् ।
रामराधगिरानच्चं कामराज्यरानतः ॥
राजराजसमात्तस्माद्रविणं भूरि सादरम् ।
अवाप्य छात्रान् बहुशोऽध्याप्यत्तत्राध्युवास सः ॥

—Bhatta. Canto VIII/Verses 43 to 45

पेशवाओं¹ से भी ये संबंधित रहे हैं। गुजरात पर्यन्त इनकी धवल कीर्ति का प्रसार था।

हम अपनी सीमा, साधन एवं साधना की परिधि में काव्य का संपादन कर बुधजनों के समक्ष प्रस्तुत कर रहे हैं, संस्कृत साहित्य के अध्येता इसकी उपलब्धि का विनिश्चय करेंगे।

—(डॉ०) शिवशङ्कर त्रिपाठी

1. राजाधिराजसमिती सखारामो वटोदरे ।

गहावासो घनं भूरि चाससाद् स सादरम् ॥

पेशवेतिपदस्थस्य श्रीविनायकशर्मणः ।

चित्रकूटस्थिते राज्ये जगामाऽथ बुधाग्रणीः ॥

THE BHATTA FAMILY AND ITS CONTRIBUTION TO SANSKRIT LITERATURE

—AN OUTLINE

The dominating Hindi Weekly 'Dharmayuga' Bombay, had published an article entitled 'Gāgābhaṭṭa', Jo Shiva jī ke Rājyābhiṣeka ke Ācārya bane' in its issue of the 8th June 1980. In the article, along with various historical facts relating to Shivajī, his family and contemporary chiftains of the clan, I mentioned the name of a rare Sanskrit work composed by Śrī Kāntānātha Bhaṭṭa, containing an authentic and full history of Bhaṭṭa family, lying in the collection of Bhīratīya Manīṣa Sūtram, Daraganj, Allahabad. The work is Bhaṭṭa-vañśakāvyam generally unknown to common Sanskrit students. The article was widely read and commented upon by Sanskrit scholars. The work attracted the attention of every Sanskrit lover. Several letters of appreciation were received. Thus being stimulated and induced by commendation pouring in I had determined to bring out the work. Now I feel myself fortunate, that after two years the determination could get a shape.

As indicated above the 'Bhaṭṭavañśakāvyam' deals with the biographical history of Bhaṭṭa family. Although we know one other biography of Bhaṭṭavañśa, written by a reputed member of this family Śrī Śaṅkarabhaṭṭa, but this work has its own capability of comprehending several distinguished incidents related to the family and their authenticity. As regards the subject matter both differ a lot. Śrī Śaṅkarabhaṭṭa's Gādhivañśānu-carita depicted the biographies, only of five persons commencing from Śrī Rāmeśvarabhaṭṭa, the father of Jagadguru Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa, the latter contains five

पेशवाओं¹ से भी ये संबंधित रहे हैं। गुजरात पर्यन्त इनकी धवल कीर्ति का प्रसार था।

हम अपनी सीमा, साधन एवं साधना की परिधि में काव्य का संपादन कर बुधजनों के समक्ष प्रस्तुत कर रहे हैं, संस्कृत साहित्य के अध्येता इसकी उपलब्धि का विनिश्चय करेंगे।

—(डॉ०) शिवशङ्कर त्रिपाठी

1. राजाधिराजसमितो सखारामो वटोदरे ।

गहावासो धनं भूरि चाससाद् स सादरम् ॥

पेशवेतिपदस्थस्य श्रीविनायकशर्मणः ।

चित्रकूटस्थिते राज्ये जगामाऽथ बुधाग्रणीः ॥

THE BHATTA FAMILY AND ITS CONTRIBUTION TO SANSKRIT LITERATURE

—AN OUTLINE

The dominating Hindi Weekly 'Dharmayuga' Bombay, had published an article entitled 'Gāgābhaṭṭa', Jo Shiva jī ke Rājyābhiṣeka ke Ācārya bane' in its issue of the 8th June 1980. In the article, along with various historical facts relating to Shivajī, his family and contemporary chiftains of the clan, I mentioned the name of a rare Sanskrit work composed by Śrī Kāntānātha Bhaṭṭa, containing an authentic and full history of Bhaṭṭa family, lying in the collection of Bhīratīya Manīṣa Sūtram, Daraganj, Allahabad. The work is Bhaṭṭa-vañśakāvyam generally unknown to common Sanskrit students. The article was widely read and commented upon by Sanskrit scholars. The work attracted the attention of every Sanskrit lover. Several letters of appreciation were received. Thus being stimulated and induced by commendation pouring in I had determined to bring out the work. Now I feel myself fortunate, that after two years the determination could get a shape.

As indicated above the 'Bhaṭṭavañśakāvyam' deals with the biographical history of Bhaṭṭa family. Although we know one other biography of Bhaṭṭavañśa, written by a reputed member of this family Śrī Śaṅkarabhaṭṭa, but this work has its own capability of comprehending several distinguished incidents related to the family and their authenticity. As regards the subject matter both differ a lot. Śrī Śaṅkarabhaṭṭa's Gādhivañśānucarita depicted the biographies, only of five persons commencing from Śrī Rāmeśvarabhaṭṭa, the father of Jagadguru Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa, the latter contains five

century's authentic history of his family. It is an admissible fact to say that our author procured inducement from his precursor Sri Śaṅkarabhaṭṭa's Gādhivaṇśā-nucarita'. The work Bhaṭṭavaṇśakāvyaṃ has ten cantos. The biographical and historical depictions are purely based on fact, the author has never blabbed or blagued. The author Sri Kāntānāthabhaṭṭa resided at Mirzapur. Due to the depth of his scholarship he was appointed as a teacher in Govt. Sanskrit College [Now, Sanskrit Mahavidyalaya, Bariyaghata] Mirzapur by Mr. Thibo the then president of the institution—

Thibonāmādhyaṅkṣho giriśikhariṇīsaṅṅikatage
 Sa vidyāśālānām prathamatha Mirzapuragate,
 Akārṣṇīmām prājñam mukulamiti pāthālaya itaḥ
 Niyuktaṃ caṣṭāśvāṣṭaśaśivimite bde yīśukṛte.

—Bhaṭṭa canto IX/41

He was associated with several educational and cultural institutions of his time. He was elected member of executive committee of Mirzāpurīya Nāgarī Nāṭaka Maṇḍalī, which had had obtained good reputation in the field of Bhāṣā propagation and drama-activities during the latter part of nineteenth century. This Nāgarī Nāṭaka Maṇḍalī existed in vikram saṃvata 1890. He was an erudite scholar of Sanskrit rhetoric and prosody, by virtue of which he composed the work. In the kāvya various Bandhās—khaḍgabandha, Murajbandha, Kamalabandha, Uragabandha, Cāmarabandha and Vyomabandha etc., and the forty varieties of metres used only in IXth canto surprise the readers.

Sanskrit literature is considerably indebted to the Bhaṭṭa family specially in the field of Mīmāṃsā, Grammar, Logic and Philosophy. The members of this family were learned scholars in different branch of Śāstras, fructiferous writers and have contributed about five

hundred books. The original home of the family was in the ancient and far famed town of Paiṭhaṇa as cited in the 'Bhaṭṭavanśakāvyam' 'Praśastadeśe kil dākṣiṇātye grāmam śubham Paiṭhaṇanāmadheyam (canto 1/5), which inveterated latter at Vārāṇasī. The member who immigrated first was Śrī Rāmeśvarabhaṭṭa. The Bhaṭṭavanśa' talks of his repute—

Guṇoṃmukhī śrśca sarasvatīca
nisargamātsaryamapīh hitvā
Taṃ bhejatuḥ sakhyamivopayāte
guṇairvaram vedavidām varistham.
Mīmāṃsayā bhāji yatściram śr-
ścaturmunivyākaraṇam ca yen.
Ānvīkshikī cakshuriva prapede
vedāntaviḍyājaratī yuvatvam.
Kṛtaṃ mudā yenca līlayaiva
kāvyam pṛyam Rāmakuṭūhalākhyam
Ka kaṃpayojjātakutūhalo yaḍ
vikshyāmarejyopi kuto na cānye.

—canto I/verse 10—12.

He wrote 'Rāmakuṭūhalam' only in order to eclipse the fame of Śrīharśa's 'Naiṣadhiyācaritam'. Innumerable students from all parts of the country flocked to him in order to learn Śāstrās at his feet. He became an unrivaled in logic and philosophy. His numerous pupils spread his fame throughout India.

It was Nārāyaṇabhaṭṭa the eldest son of Śrī Rāmeśvarabhaṭṭa who revered Dākṣiṇātyas and raised to that position of high prominence which they maintained up to the first part of XXth century. Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa learned all the Śāstras at the feet of his father, as he himself has mentioned in the introduction to 'Trisṭhāliṣetu' 'Śāstreśvadhiti pitureve sa śrūtiḥ smṛtiḥ samālocya ca deśarītiḥ Nārāyaṇastatṭanayo vimukteḥ tīrthatṛyisetumasau vidhaṭṭe.' He was a man of piety, learning and miraculous powers as in the first half part

of the sixteenth century he saved vārānasi from severe drought—'Dineṣu gacchatsvatha tatprakopādavagraho bhāratavarṣam adhye. Babhūva ghorō janata vicerustyaktvā śvadeśānviśayāntarāṇi.

Sreyah katham syānmama rāṣṭramadhye
katham nu varṣedih devrājah
Anviśyatettham yavanen sārva-
bhaumen lebhe dvijasattamo yaṁ.
× × ×

Adabbhramabbhrotthitamadya toyam
sudhopamam prāṇa bhṛato labhantam
Vṛstistadāsīd girisaprabhāvād-
amoghavācaḥ khalusajjanā hi.
× × ×

Tatoti hr̥ṣṭādyavanāsamarḍhim
labhedhikām mānpurah sarām yaḥ.
Tato mahārājanideśato sau
Jagaḍguruḥ samprathito jagatyām.

— Bhaṭṭavanśa canto III/9, 5, and 12.

Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa propitiated Viśveśvara and due to the benevolence of Shiva copious rain fell in a day. The then ruler Akabar honoured him by giving the title of 'Jagaḍguru'. Nārāyaṇabhaṭṭa was associated with the rebuilding of Viśvanātha temple—

× × ×
'ŚrīRāmeśvarasūrisūnurabhavaṇnārāyaṇākhyoma
hān yenākāryavimukṭake subidhinā Viśveśva-
rasthāpanā.'

—Dānahārāvali [Divākarabhaṭṭa]

× × ×

'Tasya (Rāmeśvarabhaṭṭasya) Nārāyaṇabhaṭṭa-
nāmā putro-babhūva. Sa balyaprabhṛti śantyādiguṇasaṁ-
panno mahatapasvī cābhavata. Tadānimeva yavanairvi-
śveśvaraprāsād Utsāditaḥ. Tataśca kiyatā kālen sarvas
minbhāratavarṣe anāvṛṣṭirajāyata. Tada sārva-bhaumya-

vanairbhaṭṭanārāyaṇo vṛstyārtham prārthitaḥ, Tato
Nārāyaṇabhaṭṭenāhoratrābhyaṅtare vṛstirbhaviṣyati
pratijñātam, Tathaiva sarvapriṭhivyām devo vavaṛṣa.
sārvabhaumayavanebhyo nārāyaṇabhaṭṭen Śrīviśveśvara-
prāsādanirmāṇanumatiryācitā sāpi tairdaṭṭā, Tadā ten
mahāprāsādam nirmāya Śrī Viśveśvaraḥ pratisthāpitaḥ.'

Vyavahāra-Mayūkha (Introduction)

Edited by Gharpure.

Prof. A. S. Altekar has mentioned the story in another way—'Nārāyaṇabhaṭṭa was a scholar of all-India fame and was given the title of 'Jagadguru'—the preceptor of the universe', on account of the purity of his life and the depth of his scholarship. He wielded immense influence over Raja Todar Mal, who was one of the most trusted ministers of Akbar. The exact time of the building of the temple is not known, but Nārāyaṇabhaṭṭa urged upon Raja Todar Mal, the pressing necessity of rebuilding the Viśvanātha temple probably when the latter had halted for some time at Banares, while returning after a military victory at Monghyr in 1580. Raja Todar Mal agreed to push forth the project and supplied the funds necessary for the re-erection of the temple on the old site on a grand and magnificent plan. This event may be placed in about 1585. The ceremony of the re-installation of the old Linga was performed by Jagadguru Nārāyaṇabhaṭṭa.'

In the same way records 'Bhaṭṭavaṇśakāvyaṃ also—

Vikṣhyātihrṣtam yavanam tadāntam
dhīraḥ sa ūce vacanam mahārtham.
Prāsādabhaṅgāt tripurāntakasyā-
nāvṛṣti dukhaṃbubhuje prajābhiḥ.
Tadasya nirmāṇavidhau bhavaḍbhir
bhūyeta sapratyayayuktacittaiḥ.

Tadānumene vacanaṃ sa tasya
dr̥ṣṭekathaṃvipratipattisattvam.

Tato sya sāhāyyamupetyaśaṃbhor
acīkaracchreṣṭhaniketanaṃ saḥ.

Atiṣṭhipaṇmūrtimiheśvarasya
pratītidāmāstikamānavānām.

—Canto III verse 13-15.

Nārāyaṇabhaṭṭa was an illustrious writer of several works, which are even now used throughout the country in order to regulate the performance of religious ceremonies. He was regarded and honoured by his descendants and the pandits of his time as a 'Avatāra' of the Deity. He was a profound Mimāṃsaka. His popular-main works are Prayogaraṭṇa, the Tristhalīsetu, the Antyeṣṭipaddhati, the Rudrapaddhati, the Divānuṣṭhānapaddhati, commentaries on Vṛttaraṭṇākara and Pārthasarathimiśra's 'Śāstradīpikā'. His second son Śaṃkarabhaṭṭa in his work 'Dvaitanirṇaya, says of him—

Mimāṃsāsarasīsarojamakarandāsvādanaikavṛto,
Hansaḥ svīyayaśaḥ sitāḍvyaṃmaterastānyarūpābhidaḥ,
Vāgdevyā gatamṛtsarāṃ śrīyamayaṃ nityānuraktām,
Bhajaṇṇo muncṇṇavimuktaṃ vijayate Śrībhaṭṭanārāyaṇaḥ

—Introduction/verse IV

It is a matter of pride to say that next to Nārāyaṇabhaṭṭa were his two grandsons i.e., Śrī Kamalākara-bhaṭṭa [the son of Rāmakriśṇabhaṭṭa] and Śrī Nīlakaṇṭhabhaṭṭa [the son Śaṃkarabhaṭṭa] who stand out as the most eminent and far-famed tendrils of Bhaṭṭa family. The most esteemed of the works written by Kamalākara-bhaṭṭa is 'Nirṇayasindhu' which he composed in the year 1668 of Vikramsamvata i.e., in 1612 A.D., as he himself has mentioned at the end of the work 'vasuri-

turitubhūmite gatebde narapativikramatoth yāti raudre. Tapasi 'śivatithau samāpitoyaṃ raghupatipādasaroruher-pitaśca' [VIth verse]. Śrī Kamalākarabhaṭṭa wrote no less than twenty eight works, as he has honestly reckoned in his last work 'Rāmakautukaṃ'—'Āṣṭadaśāpi daśacākaravaṃ nibandhāṇṇāvāptamaṇāvapi mayā jānuṣaḥ phalaṃ tu' [canto I/verse IV]. Like his ancestors Kamalākar was also a profound mīmāṃsaka. 'The Nirṇaya-sindhu', the Śūdrakamalākara, the Vivādatānḍava, the Śāntikamlākara, the Vratakamalākara, the Pūrtakamalākara and the commentary on the Kāvyaaprakāśa are some of his eminent works. His Rāmakautukaṃ Mahākāvya is still unpublished. It's manuscript is lying in Mss Collection of the Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona. In every aspect here the Mīmāṃsaka Kamalākarabhaṭṭa is a poet of high rank. This is the last and probably the twenty ninth of his works. In his old age he has offered his hymns devotedly to Rāma by composing this kāvya. He says—

Gaṅge jaganmītaridaṃ tu yāce
tvāṃ viśvadhātri praṇatartrihantri
Antetvadūrmi pravilolitāṅgaṃ
vidhehi rāme pravil namaṃba
Jarābharākṛānta tadā tvadīya
sevāmaśakten vidhātumeṣaḥ
Tvaḍpādayugme nihitaḥ sadāstu-
puṣpānjaliḥ me kamalākarasya.

Rāmakautukaṃ, canto IV

Śrī Nṛkaṇṭhabhaṭṭa, the son of Śrī Śaṅkara-bhaṭṭa, the son of Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa wrote a voluminous work styled 'Bhagawantbhāskara'. The work is an encyclopaedia osculating several topics related to Hindu civil and religious law, ceremonial politics and affinitive matters. The sun of Bhagawanta' consisting of twelve 'rays' (Mayūkha) takes its name from the king Bhaga-

wantadeva of Rajpūta tribe of Sengarās (or Sangaras) under whose auspices it was compiled (probably about 1640 A D. —(India office library, Catalogue Part V) This tribe in which sprang Bhagawantadeva; illuminous one in whose honour the author composed the work, ruled at Bhareha near the confluence of the Jamuna and the Chambala (the Carmaṇavati) in Bundelakhanda. Sri Nīlakaṇṭhabhaṭṭa styled the work as Bhagawanta-Bhāskara in order to illumine the name of his patron and he divided the whole work in twelve parts by name Mayūkha (a ray) just as twelve Ādityas, by a continuation of the metaphor. The twelve Mayūkhās are : 1. Saṁskāra Mayūkha 2. Ācāra Maūkha 3. Samay Mayūkha 4. Śrāddha Mayūkha 5. Nīti Mayūkha 6. Vyavahāra Mayūkha 7. Dāna maykha 8. Utsarga Mayūkha 9, Pratiṣṭha Mayūkha 10. Prāyaścitta Mayūkha 11. Śuddhi Mayūkha and 12. Śānti Mayūkha, i.e., 'Iti Sengaravanśāvatansamahārājādhirāja Sri Bhagawantadevādīṣṭa Sri Bhattanārāyaṇa sūrisūnupanditaśīroratnamimānsaka Saṁkarabhattachatmajabhattacha nīlakaṇṭhen Bhāskarākhye nibandhe śamyamayūkhaḥ-samāptimagamat.

The Śānti, Prāyaścitta Śrāddha and Ācāra Mayūkās consist the pedigree of author's patron Bhagawantadeva depicted more or less in a mythical way—this genealogy of Sengarās commenced from Brahmā, then from him was born Kaśyapa, Kaśyapa's son was Vibhāṇḍaka, from Vibhāṇḍaka was born Ṛṣyaśṛṅga. Later on in the

⊗ Bhareha is situated at the border of Etawah and Jalaun, on the bank of Pañcanadā (Yamuna, cambal Pahūyājā, Kalisindhū and Kunwārī rivers are called pañcanadā) Now this place is in Etawah district where the Fort of Sengarās was situated on the old Mughal road, whch proceeds from Agra. [Information collected from Dr. Mahendrapratap singh, Delhi.]

family was born Śṛṅgīvara, probably the family became renowned as Śengara after this Śṛṅgīvara i.e.—

Jajñe pitāmahatanoh Khalu kaśyapo,
Yastasmādayāta munistu Vibhāṇḍakākhyah;
Taṃ putriṇām dhurmaropydr̥śyaśṛṅgasta-
syāñvayepyajani Śṛṅgīvarābhīdhānah.
Tasminvañśe mahati vitate sengarākhye nṛpāṇām
Rājā karṇah samajani yathā sāgare sītaraśmih
kīrtiyā yasya prathitatarayā śrotrajātebhi pūrṇe
karṇasyāpi pravītatathā nāva kaśaṃ labhante.

In that family was also born King Karṇa. Afterwards a line of eighteen Kings followed and the last of them was Bhagawantadeva, the patron of Nīlakaṇṭhabhaṭṭa. The author compiled this work styled as Bhagawanta-Bhāskara in order to immortalize his name and glory probably according to his requirement —

Ājñaptastenrājñāvibudhakula-
mañīrdākshīṇātyāvatañśo
bhaṭṭah Śṛṅlakaṇṭhah smṛtisu
dridhamatirjaiminiye dwitīyah
Ājñāmādāya mūrdhṇā savinaya-
mamunā tasya sarvānnibandhān-
dr̥stvāsamyagvivicya pravītata-
kīraṇastanyate Bhāskaroyam.

Apart from this our author Śrī Kāntānāthabhaṭṭa states of Nīlakaṇṭhabhaṭṭa in the following words —

Kritvā sudhirapi ca dānamayūkhamukhyān
Śreṣṭhān kharanśuvimitaṇsumatāṇṇibandhān
Viḍvalvaro vimalayogaparāyaṇo bhūvac-
chhettum sa dukhaphalakān bhavamūlabandhān,
—Bhaṭṭa canto IV 1.25

It is not an exaggeration to say that more are less all members of the Bhaṭṭa family contributed to Sanskrit literature by their works. Viśveśvara alias Gāgabhaṭṭa, the son of Dinakara alias Diwākara, the son of Rāmakri-
ṣṇabhaṭṭa and the grandson of Jagadguru Śrī Nārāyaṇa-

bhaṭṭa was also a voluminous writer. He was honoured by the name 'Vyāsa of Kaliyuga'. He wrote Bhāṭṭa-chintāmaṇi the Mīmāṃsakusumānjali, the Kāyasthadharmadīpa and Śivārkodaya. The last is modelled on the lines of the Śloka-Vārtika of Kumārila. He was an erudite scholar of poetics also and he wrote 'Rākāgama' on the subject. The thirteen nibandhās on Dharmaśāstra topics known as Uddyota, commenced by Dinkara his father were completed by him. The well-known historian Dr. A. S. Altekar says of him—'Viśveśvarabhāṭṭa alias Gāgābhāṭṭa, who was invited by Shivājī to Raigad on the occasion of his coronation, was also a member of Bhāṭṭa family. He was an erudite scholar and voluminous writer and his declaration that Shivājī was a full-fledged Kshatriya showed that he was a man of vision, not bound down by traditional views. He has composed a few works on Mīmāṃsā and more than a dozen books on Dharmaśāstra [History of Benares—page 41]. In Kāyasthadharmadīpa, he has made several historical references as—Rājagiri (Raigad fort), as the capital of Shivājī, Śāhajī and Jījābāi (the mother of Shivājī), Bālājī kāyastha, Auran-gajeba,—Akbar etc., (Kāyasthadharmadīpa/verses 3, 4, 5, 10 and 20). The work is a manual of rules of conduct for men of the Kāyastha caste, as indicated by the author himself—

Tato nibandhānavalokya bhuyo
 Bhūyasca hemādṛmataṃ vicintya
 Kāyasthadharmācaraṇapradīpaṃ
 Gāgābhīdhastaṃ prakatīcakār

—Kāyasth./verse 28

Bālājī who is referred in Kāyastha. by Gāgābhāṭṭa was a minister of Shivājī, and at his instance the work was composed. He says of Bālājī—

Kāyastha prabhuvaṁśjaḥ
 Samabhavantasya pradhānodhiyā
 Bālājīti samastakārya—
 Karṇodaro mahotsāhakrit.
 Yasyājñānamupayāti rājyamakhilam
 Sāmādyupāyairi sphutair—
 Nityādyaisca sugopitairapi—
 Ripuṁsaṁbādhat harniṣam.

—Kāyastha. verse 25

Gāgābhaṭṭa was the person who declared Shivājī to be of a Śisodiyā kshatriya tribe—

Śiśruṅgavaṁśodbhavavīra saṅghe
 Yaḥ kṣhātrajātiṁ prakatīcakāra
 Vijitya sarvāṇḍharaṇīpatīnśca
 Yo dhārayacchatra mathāvadātam

—Kāyastha. verse 23

Bhaṭṭavaṁśakāvyam records this fact in following verses—

Bhūmyagnyaśvendumite rajye śiṅcanṛpam svahasten.
 Anaṇḍākhye śaradi jyeṣṭhasite sa tryodaśyām
 Śivājī chhatrapatīti nāmābhūdāśiṣāsyā bhāṭṭasya
 Āsāgāraṇtabhūmau prabhāvato yamnrpaḥ khyātaḥ

—canto V. 9. 10

Others of this Bhaṭṭa family worth mentioning in literary activities are—Sri Siddheśvarabhaṭṭa, the son of Dāmodarabhaṭṭa, and grandson of Śaṅkarabhaṭṭa, who, wrote Śaṁskāramayūkha probably in 1679-80 A.D. Śaṅkarabhaṭṭa, the son of Nīlakaṇṭhabhaṭṭa, and grandson of Śaṅkarabhaṭṭa wrote kuṇḍabhāskara or the kuṇḍoḍḍyotadarśana, the Vratārka, the Kuṇḍārka, the Karmavipāka. Another son of Nīlakaṇṭha Sri Bhānu-

bhaṭṭa was also a copious writer. The works written by him are Dvaitanirṇayasiddhantasamgraha, Ekavastrasnānavidhi, and Homanirṇaya. In order to deal justly with the literary contribution of this Bhaṭṭa family one needs a voluminous thesis.

Thave appended a list of the works written by the members of Bhaṭṭa family that have come to my knowledge so far.

Gurupūrṇima
Samvat 2039

—(Dr.) Shiva Shanker Tripathi.

प्रथमः

सर्गः

CANTO FIRST

श्रीगणेशायनमः

श्रीभूमिपुट्या भरतेन साकं सौमित्रि शत्रुघ्नमस्तुतैश्च ।
 विभीषणक्षीधिपवानरेशैर्दद्याच्छिवं नो रघुनन्दनोऽयम् ॥ 1
 देवी मधोश्चाऽसुरकैटभस्य रणे निहन्त्री महिषासुरस्य ।
 त्रैलोक्यहृच्छुम्भनिशुम्भयोर्यास्मान् पातु विध्याचलवासिनीसा ॥ 2
 नत्वा गुरुणां चरणारविन्दं जगद्गुरुं भट्टकुलावतंसम् ।
 अनुज्ञया ज्ञातिमहाजनानां संवर्ण्यते संप्रति भट्टवंशः ॥ 3
 आसीदशेषामरवृन्दवन्द्यपादारविन्दो मनुतोऽप्यनूनम् ।
 प्रगीतकीर्तिर्मुनिभिः स विश्वामित्रो य आप्तोत्तपसाग्रज'त्वम् ॥ 4
 तस्यान्ववायाम्बुधिलब्धजन्मा श्रीनागनाथोऽपर'नागनाथः ।
 प्रशस्तदेशे किल दाक्षिणात्ये ग्रामं शुभं पैठन'नामधेयम् ॥ 5
 षडङ्गवेदाध्ययनेन पूतं प्रत्यग्रहीदात्मनिवासहेतोः ।
 प्रख्यातकीर्तिसुधियंसचाङ्गदेवाख्यसूनुं जनयाम्ब'भूव ॥ 6 युग्मम
 श्रीरामपादार्चननिष्ठचेता गोविन्दभट्टश्च ततोऽजनिष्ट ।
 धोमांस्तपस्वी द्विजपुङ्गवोऽसौ रामांघ्रिसेवैकरसो वभूव ॥ 7

1. ब्राह्मणत्वम् ।

2. पतञ्जलितुल्यः द्वितीय पतञ्जलिर्वा ।

3. पैठण ।

4. इयं वंशपरम्परा नारायणभट्टरचित वृत्तस्तोत्रस्य टीकायामन्तिम-
 श्लोके निगदिता ।

ततो रघूत्तंसपदप्रसादात् तपोनिधेरिन्दुरिवाऽम्बुराशेः ।
वभूव रामेश्वरभट्टनामा रामा यदीया सुचरित्रकीर्तिः ॥ 8

अस्य प्रशस्तैश्चरितोस्त्रसंघैरुदारधीमानसकैरवाणि ।
उपात्तमो¹दानि वसुन्धरायां नित्यं विकासातिशयं वितेनुः ॥ 9

गुणोन्मुखी श्रीश्चसरस्वती च निसर्गमात्सर्यमपीह हित्वा ।
तं भेजतुः सख्यमिवोपयातेगुणैर्वरं वेदविदां वरिष्ठम् ॥ 10

मीमांसयाऽभाजि यतश्चिरं श्रीश्च²तुर्मुनि व्याकरणं च येन ।
आन्वीक्षिकी चक्षुरिव प्रपेदे वेदान्तविद्या जरतो युवत्वम् ॥ 11

कृतं मुदा येन च लीलयैव काव्यं प्रियं रामकु³तूहलाख्यम् ।
कं⁴कम्पयोज्जातकृतूहलो यद् वीक्ष्यामरे⁵ज्योऽपि कुतो न चान्ये ॥ 12

अयोरुभिः शिष्यवरैः स्वकोयैः स्वीयां प्रतिष्ठां च विधातुकामः ।
वस्तुं सुखं संगम⁶नेरखेटं धिद्वानगादार्यमतिः प्रसिद्धम् ॥ 13

पुण्यां नदीं तत्र विलोक्य धीमान्नालोभ्य तीर्थे खलु देवमूर्तिम् ।
रामेश्वरं राम इवात्र सेतौ संस्थाप्य काष्ठासु ततान् कीर्तिम् ॥ 14

संदिश्य वर्णाश्रमधर्ममेतान्धीमान्जनानां च हिते रतोऽसौ ।
श्रीराममंत्रानुपदिश्य तत्र प्रावर्तयद्वैष्णवमार्य—धर्मम् ॥ 15

निजाम⁷शाहादथ राजराजाल्लब्धप्रतिष्ठो जफराभिधानः ।
भाग्या धिशाल्येक सुतो युतोऽभूत् प्रजाभिरम्भोधिरिवापगाभिः ॥ 16

1. मोदो हर्षः, सुवासश्च ।
2. पाणिन्यादिवदस्यापिव्याकरणं प्रकाशकत्वात् ।
3. भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूटाख्ये पूनास्थित संस्थाने श्रीकमलाकरभट्टप्रणीत रामकौतुकमहाकाव्यस्य हस्तलिखित प्रतिरस्ति ।
4. शिरः । 5. सुरगुरुवृहस्पतिरपि । 6. तन्नामधेयंग्रामम् ।
7. निजामशाहनामधेय यवनाधिपस्य मुख्याधिकारी जफरमलिकाख्यासीत्, तस्यतनयः कुष्ठरोगात् पीडित आसीत् ।
8. राजानुग्रहेण भाग्यवान् ।

तस्या¹धिकारे निखिले नियुक्तो मनीषिवर्यो बुधविष्णुपन्तः ।
आश्रावयन्नामविभूतिमस्मै रामेश्वरस्याऽऽर्यमतेद्विजस्य ॥ 17

ततस्तु काले कियति प्रयाते यूनोऽपि सूनोर्जफराभिधस्य ।
कुष्ठाभिभूतस्य युवत्ववित्तप्रभृत्यभूद्दुःखदमेव सर्वम् ॥ 18

स²मर्तुमैच्छत् पतनान्महीध्रान्निमज्जनाद्वा जलधौ विषण्णः ।
अथो निशायां पुरुषस्तु कश्चित् स्वप्नेसमागत्य तमित्युवाच ॥ 19

जनौघवन्द्यांघ्रियुगस्पसौ³म्योच्छिष्टादनात्तेऽखिलरुङ् निवृत्तिः ।
रामेश्वराख्यस्य यतः स रामांध्रिसेवनादाप्तसमस्तशक्तिः ॥ 20

कुष्ठौ च तद्वागमृतं निपीय श्रोत्रेण संजातमहाप्रसादः ।
निवेदयामास सभास्थितेसु प्रातः स्वपित्वादिषु नैश्वृत्तम् ॥ 21

निशम्य संजातकुतूहलास्ते रामेश्वरं तद्वचनं विचित्रम् ।
निवेदयामासु रसौ तपस्वी त्वाह स्म सर्वानिति तांस्तदानीम् ॥ 22

अस्ये⁴व रात्रौ मम चेदनुज्ञा स्यात्तर्ह्ययं मेऽनुमतोऽन्यथा नो ।
इतीरयित्वा गिरमाप्तवाचि स्थिते निजागारमवापुरन्ये ॥ 23

सुप्ते द्वि⁵जे चातुमतिर्बभूव प्रातः स कुष्ठौ तु विदाञ्चकार ।
जितात्मना तेन तदाप्रभृत्युच्छिष्टाशनाख्यं व्रतमेव चक्रे ॥ 24

कुनै⁶सङ्ख्यैर्दिवसैरयास्य समूलमुन्मूलनमाप कुष्ठम् ।
ततस्तुं राजाधिकृतैस्तथान्यैः साक्षान्मृडोऽमन्यत स द्विजाग्र्यः ॥ 25

संप्रेष्य दूतप्रवरं सलेखं भक्त्या विनम्रीकृत पूर्वकायम् ।
आकारितोऽभूत्स तदा निजामशाहेन कौतूहलिना समोदम् ॥ 26

1. तस्याऽधिकारे ।

2. स मर्तुमैच्छत् ।

3. सम्बोधनम् ।

4. कुष्ठिनः ।

5. हितवक्तरि ।

6. रामेश्वरे ।

7. एकविंशतिदिवसैः ।

दूतो¹पि साकं जफरेण तं प्रत्युपागतः प्राप्तमनोरथेन ।
विलोक्य लेखं गमनं न चैच्छन् म्लेच्छानुनीतोऽपि स भूमिदेवः ॥ 27

यद्यप्ययं म्लेच्छपतेरवज्ञां व्यधात्तथाप्य²त्र दृढैव भक्तिः ।
वभूव विष्णाविव धीरवर्ये रामेश्वरे जाफरसंज्ञकस्य ॥ 28

महापणे तस्य निदेशसंस्थितैर्महाजनैर्जातमहोदयैरथ ।
प्रकल्पितां वृत्तिमसौ प्रियाग³तां विधाय नैश्चिन्त्यमवाप वेदवित् ॥ 29

अपुत्रभावादतिदीनया तया स भार्यया पुत्रजनि त्वयाच्यत ।
तदा तदभ्यर्थनमाशु साधितुं जगाम कोजापुरनामिकांपुरीम् ॥ 30

श्रियं दिदक्षुः कुलदेवतां परां तमन्वगात् प्रीतमनाः सधर्मिणी ।
तया सहोवास स तत्पुरे रमां प्रसादयामास मनोरथाप्तये ॥ 31

श्रियः प्रसादात्⁴अय सा सती मुदा दधार सहोहदलक्षणं तदा ।
विहाय चाकांक्षितमन्यदेतया शास्त्रार्थमाकर्णयितुं मनो दधे ॥ 32

जनिष्यते शास्त्रविदेति लक्षणं विलोक्य रामेश्वरसूरिसत्तमः ।
विद्वद्वरालंकृतमाप सत्वरं कृष्णादि⁵मं राजपुरं मनोरमम् ॥ 33

तत्रत्यभूपालगुरुस्तु कृष्ण⁶भट्टाह्वयस्तत्सदुपाह्वयो यः ।
मित्रत्वमाप्तो नृपसन्निधाने गाने प्रवृत्तोऽस्य समुद्गणानम् ॥ 34

शास्त्रार्थतस्तत्र विजित्य सिंहो मृगान्यया संसदि तस्य राज्ञः ।
विद्वज्जनान्दर्पं विवृद्धसत्त्वान् वभौ सभारण्यगतः स धीमान् ॥ 35

संकल्पितं लक्ष्मणीह भूप प्रतिग्रहं घोरमसौ विचिन्त्य ।
अनाददानः सह भार्ययागाद् भूयो वशो संगमनेरखेटम् ॥ 36

1. दूतोऽपि ।
2. रामेश्वरे, इति तात्पर्यः ।
3. निस्पृहभावातिशयात् भार्यायै दत्त्वा ।
4. प्रसादादथ ।
5. कृष्णराजपुरम् ।
6. तत्सदुपनामसंज्ञक कृष्णभट्टः ।
7. समोदः, इति तात्पर्यार्थः ।

इच्छा विघातादथराजसिंहो बुधाश्च तत्पत्तनमेव सर्वम् ।
विषण्णतामापुरि¹ तोवियोगाद् गर्धि² णवो वित्तवियोगतो³ वा ॥ 37

ख⁴ सप्तवाणेन्दुमितेऽथ वैक्रमे सुहायने राधा⁵ सिते सुवासरे ।
ख⁶ भूमितायां च तिथौ सुयोगेऽनुकूल खेचारिनिरीक्षितोदये ॥ 38

असावि सद्ब्रह्ममुहूर्तमध्यतः सुतो महीदैवतभार्यया तदा ।
तयोस्तनूधारिसुकृत्यसन्निभोऽन्ववा⁷ यपानीय जलोकवा⁸ धवः ॥ 39

नाम्ना स कैवत्यकृते जनानां चकार नारायणमात्मजं⁹ तं ।
तेनेह पित्रोरतुलः प्रमोदस्¹⁰ तेनेऽस्पुटोक्त्यादिभिरद्भुताभिः ॥ 40

यक्षमाभिभूतं तनयं सभार्यो दृष्ट्वा चतुर्वत्सरमेव विद्वान् ।
कथं भवेदेष निरामयश्च चिन्तान्वितोऽभूदिति स द्विजाग्र्यः ॥ 41

द्वारावतीं नेय उपेन्¹¹ द्रदृष्ट्यै स्वप्ने ततोऽख¹² यत् कुलदेवतैस्तत् ।
स्मरन् सभार्यश्च सशिष्यवर्गः स¹³ तां पुरीं द्रष्टुमन्ता प्रतस्थे ॥ 42

यान्नोदितं स व्रतमाचरंस्तां मनोरमामप पुरीं मुरारेः ।
समेत्य नारायणगुर्जराख्यं दुरादिमात्मोद्भवजं जगाद ॥ 43

षाण्मासिकं तत्र विधाय वासं पातञ्जलं भाष्यमहार्णवं स ।
सुरेश्वराचार्यकृतं च वृत्तिप्ल¹⁴ वं समास्थाय बुधांस्ततार ॥ 44

अथास्य तुष्टो भगवान् निशीथे कदाचिदाचष्ट शयानमेनम् ।
भाविन्यहन्वौषधदानतः प्राक् दद्यामदुच्छिष्टकमंत्रमस्मै ॥ 45

तथौषधं पायय तत्सुदिव्यं राधासुकुण्डप्रभवं प्रबोध्य ।
अन्तर्हिते तत्र जगन्निवासे सुधीस्तु साक्षादिवतद्वयजानात् ॥ 46

-
1. रामेश्वरकृतात् 2. लोभादाकृष्टा 3. 'इव' इत्यर्थे । 4. 1570 मिते
5. वैशाखशुक्ले 6. दशम्यां 7. अनुकूलग्रह निरीक्षितलग्ने
8. कुलारविन्ददिवाकरः 9. 'तम्' इति समीचीनम् 10. विस्तारितः
11. कृष्ण दर्शन लालसया 12. अबोचत् 13. स तां
14. वार्तिकरूपिणीनीकाम् ।

ततस्तथैवाचरणात्तु राधासुकुण्डतीरौषधिपानतश्च ।
महा^१मयोप्याप विनाशमर्कित् तेजः प्रकर्षात्तिमसामिवौघः ॥ 47

अथात्मजानामयतासमुत्थाद्धर्षं प्रकर्षादिषु^२हायने च ।
स्मार्त्तैर्विधानैः खलु तत्र मौञ्जीमजिग्रहत्तेन बुधाग्रगण्यः ॥ 48

भाष्याब्धिसद्धार्तिकपारयायी योऽभूच्च नारायणगुर्जराख्यः ।
तमेव शिष्यप्रवरं तु तत्र न्यधाद्यशस्तम्भमिवात्मनः स ॥ 49

पौरानुरागाहृतचित्तवृत्तिर्भूयोप्यगात् स्वं पुरामाप्तकामः ।
तेऽबाप्य तं हर्षमतीव तेनुर्मयूरसङ्घा इव वारिवाहम् ॥ 50

ततोऽन्वहं भद्रमलम्भि लोकैर्वेदोक्तकर्मचरणेन सम्यक् ।
स्वाध्यायमध्यापयदत्र धीरः स्मृतीश्च नारायणनामसूनुम् ॥ 51

सस्त्रीको वसु^३वर्षं सूनुसहितो वाराणसीं प्रस्थितो,
मार्गे श्रीधरनामकं सुतमसोऽप्यारयापरं वल्लभा ।
काश्यां माधवभट्टनामकसुतो जातस्सुतैस्तैरसौ
प्राज्ञैराममितैर्बभाविव सुधीः शश्वत्त्रिवर्गान्वितः ॥ 52 ॥

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टकृते 'भट्टवंशकाव्ये'
रामेश्वरभट्टपुत्रजगद्गुर नारायणभट्टजन्मवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥

Canto First

-
1. महाव्याधिः
 2. पञ्चमवर्षं
 3. अष्टवर्षं

द्वितीयः

सर्गः

CANTO SECOND

भूसुरः स तनयानय शास्त्रज्ञान दीप्तिविधुरी कृतगर्वान् ।
 संविधाय विदितान्वयजाभिः संयुयोज दयिताभिरशेषान् ॥ 1
 आदि^२रस्य चितलेपरनामाऽ नन्तभट्ट इति सद्गुणशाली ।
 स्मार्तवैदिकविधौ खलु शिष्यो दक्षताऽतिशयितामभिपेदे ॥ 2
 दाम^३शब्दसहितोदरनामा माधवश्च जितदिग्बुधगर्वौ ।
 अस्य तौ यतिवरौ वरशिष्यौ जैमिनिप्रभृतिदर्शनविज्ञौ ॥ 3
 स द्विवे^४दिपदवीमधिरूढो गोऽग्रविन्द इति नामविशुद्धः ।
 श्रीधरारव्यगुरुसूनु सनाथो लब्धगुर्जरजनिर्जनितोहः ॥ 4
 पन्न^५गेशरचितासु च वाक्षु क्षालिताऽखिलमलासु बुधाग्र्यः ।
 दक्षतामपरदुर्लभभूतामाप नाम किमु दिक्षु स कीर्तिम् ॥ 5
 व्यास^६गोर्धु तुलसीत्युपनामाऽऽचार्यभट्ट इति सु प्रथयास्यः ।
 विश्वनाथ सहितोऽन्यदुरापामाससाद् पटुतां द्विजवर्यात् ॥ 6
 तावन्नन्यसुलभां समवाप्तावादिवि^७ज्ञपदवीं गुणलब्धाम् ।
 निर्भयाविव वनेमृगराजौ चेरतुर्निखिलदक्षिणदेशे ॥ 7

-
1. शास्त्रबोध प्रकाशत्वात् पाण्डित्येन नष्टगर्वान् ।
 2. आदिरस्य ।
 3. दामोदरः ।
 4. द्विवेदीत्युपनामक गोविन्दनाम प्रख्यातः ।
 5. महाभाष्यादिषु
 6. वेदान्ते ।
 7. आद्याचार्यपदवीम् ।

गौतमोक्ति गहनं प्रविविक्षू दर्शनेषु कुशलं तमुपेत्य ।
व्याप्तिवादपटुतावलमस्मात्प्राप्य तौ व्यहरतां सुखमत्र ॥ 8

आज्ञया विरचितास्य महेशठक्कुराह्वसुधिया वरटीका ।
सिन्धुसेतुरचनेव नलेन न्यायवागुपरि पक्षधरीति ॥ 9

कान्यकुब्जमुकुटो¹स्य भूमिश्रः शङ्कराख्यसुमतिर्वरशिष्यः ।
सं²व्यधाद्विवृतिमद्मु³तकाव्ये निर्मिते च जयदेवबुधेन ॥ 10

एवमेत्य शतशो द्विजवर्यास्तं बुधं निख⁴लदर्शनदक्षम् ।
लेभिरे विविधदेशसमुत्थाश्चित्तबोधमखिले किल शास्त्रे ॥ 11

इत्थमात्मगुणरश्मिसुजालक्षालिताऽखिलहरिन्नल पुञ्जः ।
शीतदीधितिरिवास्तमयासीत् रोहिणीभसहितः स सभार्यः ॥ 12

श्रीरामेश्वरभट्टनाम विदुषो धर्मो सदा तस्थुषो,
विज्ञानां स्मृतिकाव्यदर्शनरतानां चोपकारे नृणाम् ।
पाताले धरणीतले दिवि यशो नागैर्नरैर्देवतैः
तच्छिष्यप्रवरोक्तिविस्मययुतैः शुद्धं च संगीयते ॥ 13

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मज कान्तानाथकृते 'भट्टवंशकाव्ये'
रामेश्वरभट्ट विद्याविस्तारवर्णनं नाम ।

द्वितीय सर्गः ।

Canto Second

-
1. मुकुटोऽस्य । 2. गीतागोविन्दमहाकाव्यस्य टीकाम् ।
3. वृत्तिमद्भुतकाव्ये । 4. निखिलदर्शनदक्षम् ।

तृतीयः

सर्गः

CANTO THIRD

1875

1875

CAVATO THIRD

अथास्य नारायणभट्टनामा सूनुः सदाचारपरो मनीषी ।
पितुर्वियोगोत्थशुचा चिराय व्यमुच्यताध्यात्म विलोकनेन ॥ 1

गुणेन वाचा विनयेन कीर्त्या तुल्यः स पित्रा वपुषा बभूव ।
यस्याद्भुतं सच्चरितं विदग्धं लोके न वा कं मुखरीकरोति ॥ 2

पुरातिहिंस्रैर्यवनैरनार्यैराचारहीनैः भुतिबद्धवैरैः ।
श्रीविश्वनाथस्य च विश्वमूर्तेः प्रासादकान्तिः सहसाविदग्धे ॥ 3

दिनेषु गच्छत्स्वथ तत्प्रकोपादवग्रही भारतवर्षमध्ये ।
बभूव घोरो जनता विचेरुस्त्यक्त्वा स्वदेशान्विषयान्तराणि ॥ 4

श्रेयः कथं स्यान्मम राष्ट्रमध्ये कथं नु वर्षेदिह देवराज ।
अन्विष्यतेत्थं यवनेन सा²र्वभौमेन लेभे³ द्विजसत्तमोऽयम् ॥ 5

अथीपविष्टं वरविष्टरे तं प्रोवाच नम्रो यवना⁴धिकारी ।
कृनाञ्जलिः कातरशब्दगर्भा दुष्टोहिदण्डेन ममेतिशान्तिम् ॥ 6

वृष्टितपस्विन् जनतापहर्त्री भवेत् सुधांशोरिव रश्मिराजिः ।
भवादृशानामनुकम्पयैव लोका हि दुःखोदधिमुत्तरन्ति ॥ 7

निशम्य तस्येति गिरं गिरीशं वध्यौ समाधिस्थित एष शान्तः ।
प्रतीतिमुत्पादयितुं सुरेषु म्लेच्छान्विनेष्यान्निदमाह धीरः ॥ 8

1 प्रकोपादवग्रहो (अनावृष्टिः) ।

2. कदाचित् अकबरशाहनामधेयेन ,

3, प्राप्तः श्रुत इति यावत् ।

4. सम्राट्प्रेषितः कश्चिदामात्यः ।

- अदभ्रमभ्रोत्थितमद्य तोयं सुधोपमं प्राणभृतो लभन्ताम् ।
 वृष्टिस्तदासीद्गिरिशप्रभावादमोघवाचः खलु सञ्जना हि ॥ 9
- न चित्रमेतद्गिरिशप्रभावात्लोके गुणानामपि गौरवाच्च ।
 स्वदेशमध्ये विषयान्तरे वा कोनामलेभेनपदं मनुष्यः ॥ 10
- विनश्वरेणाशुचिनामलैकपात्रेण देहेन मनीषिणो हि ।
 नित्यं विशुद्धं विमलंश्रयन्ते यशोहरेश्चापि पदारविन्दम् ॥ 11
- ततोऽतिहृष्टाद्यवनात्समृद्धिं लेभेऽधिकां मानपुरः सरां यः ।
 ततो महाराजनिदेशतौऽसौ जगद्गुरुः संप्रथितो जगत्याम् ॥ 12
- वीक्ष्यातिहृष्टं यवनं तदानीं धीरः स ऊचे वचनं महार्थम् ।
 प्रासादभङ्गात् त्रिपुरान्तकस्यानावृष्टिदुःखं बुभुजेप्रजाभिः ॥ 13
- तदस्य निर्माणविधौ भवद्भिर्भूयेत् संप्रत्यययुक्तचित्तैः ।
 तदाऽनुमेने वचनं स तस्य दृष्टेकथविप्रतिपत्तिसत्त्वम् ॥ 14
- ततोऽस्य साहाय्यमुपेत्यशम्भोस्वीकरच्छूष्णनिकेतनं सः ।
 अतिष्ठिपन्मूर्तिमिहेऽश्वरस्य प्रतीतिदामास्तिकमानवानाम् ॥ 15
- जा'नान्स विश्वासयितुं तदानीं विज्ञापयामास शिवं प्रणम्य ।
 शिवाज्ञयासंसदितत्प्रभावात्पुरः स्थितं वस्तु जघासनन्दी ॥ 16
- चकोर काणामिव शीतभानौ भानौ हिमक्लान्तशरीरभाजाम् ।
 बलाहके केकिकदम्बकानां दृष्टिः पपातात्र तदा बुधानाम् ॥ 17
- ततः प्रभावं विदुषः समीक्ष्य नृपप्रतापादपि सूरिवर्यैः ।
 व्यधायि पूजानियमः पुरस्तान्म^१ध्येसभंतत्कुलसम्भवानाम् ॥ 18
- ततः स काशीगतसूर्यकुण्डे तपश्चकारांशुमतः प्रसक्त्यै ।
 उग्रं वरे^२ण्योविदुषामपोऽपि विहाय तद्दर्शनमग्रहीन्नो ॥ 19

1. दुःखं ।
2. विश्वेश्वरालयास्यावशेषमात्राभिज्ञानरूपं
सांप्रतिकविश्यनाथमन्दिरस्योत्तरदिशायां विद्यते ।
3. महेश्वरस्य ।
4. जनान्स ।
5. एतत्समयादरम्य भट्टवंशोद्भूतानां प्रथमार्चना प्रचलिता ।
6. सम्पूजितो, श्रेष्ठो वा ।

अथैकदा प्रावृषि जातमेघमाकाशमासीत्कतिचिद्दिनानि ।
सप्तध्यतीयुर्दिवसा बुधस्य जलं विना धर्मसुतस्य तस्य ॥ 20

स्वप्ने निशीथे निजगाद भास्वान् महर्शनंश्वोभवितापराहणे ।
तथैव वृत्तं तत् आचरति चास्मत्कुलेऽद्यापि रविन्नतानि ॥ 21

स उत्कलाधीश्वर संप्रचोदितो विवादयामास पुरोभवान्भृशम् ।
विजित्य मासेन मतं स्वदिग्भवमतिष्ठित्सर्वजगत्प्रसिद्धये ॥ 22

दिल्लीश्वराखिलमहाकरणाधिकारि—

श्रीटोडरस्य समितौ च जिगाय सर्वान् ।

विद्यानिवास मुखमैथिलगौडवर्यान्

श्राद्धे कलौ पलनिषेधविवाद एष ॥ 23

चरित्रमित्थं जगतोऽतिचित्रं कृत्वापवित्तं द्विजसत्तमोऽयम् ।
व्यधाद्भवान्ध्युत्तरणैकसेतून् ग्रन्थानिमानात्समस्तकामः ॥ 24

प्रयोगरत्नं च विधानरत्नं सद्वृत्त^१रत्नाकरमञ्जुटीकाम् ।
चकार विद्वानथ गृह्यसूत्र^२वृत्याह्वयं गृह्यसुक्तमसिद्धयै ॥ 25

तदा स काशीमृतमोक्षनिर्णयं चकार विद्वद्भिर्गृह्यसागरम् ।
जनोपकाराय सतां विभूतयो न स्वार्थसिद्धया इति शास्त्रनिर्णयः ॥ 26

नोत्तिस्थली सेतुमुखाः प्रसिद्धा ग्रन्था नवा प्रागुदिता भवेयुः ।
सहस्रभानोर्यदि भानवीनो के तर्हि लोकद्यूतिहेतवः स्युः ॥ 27

कर्ता शास्त्रस्य जेता विवदितुरविता रक्षणं याचितुश्चा,
हर्ता धर्मस्य यन्तोन्मदनृपकरिणो योऽप्य धर्मस्य हन्ता ॥
गन्ता तीर्थस्य दाताऽर्थयितुर^३वरिताऽन्यायवृत्तेः कुलस्य,
भर्ता शास्ताऽधमस्ये शितुरूपचरिता भट्टनारायणाख्यः ॥ 28

1. दाक्षिणात्यम् ।
2. अकबरसम्राट् ।
3. टोडरमल्लः ।
4. वृत्तरत्नाकरस्यटीकाम् ।
5. अस्वीकर्ता ।

मेहं विप्राय दत्त्वा हरिभजनकृतेऽसौ नृसिंहेति नाम,
देवान्तं विभ्रते गोकुलपजनिदिने वेदपारङ्गताय ।
विश्रामयापि द्विजैः शतविमितसुवर्णान् सुतानां सुतांश्च,
दृष्ट्वा संस्क्रुत्य कृत्यायगमदपुनरावृत्तये ब्रह्मलोकम् ॥ 29

पुत्रः श्रीधरनामकोऽथ सुमते रामेश्वरस्यावरो,
भूपालार्चितपादपद्मयुगलो नारायणस्यानुजः ।
कर्माणीह यशस्कराणि विविधान्यातन्य सत्पुत्रितां,
श्रीनारायणभट्टसूरितनयैरेव प्रयातो दिवम् ॥ 30

श्रीरामेश्वरभट्ट सूनुरमलप्रज्ञो वयस्यन्तिमे,
पुत्रं माधवनामकोऽजनमत प्रख्यातकीर्तिकुले ।
नाम्ना तं च विभाकरं समकरोत्संस्कारमस्याखिलं,
मीमांसादिकदर्शनार्थं कुशलं कृत्वा प्रतस्थे दिवम् ॥ 31

शास्त्रज्ञोऽथ विभाकरः सुचरितैरानन्दयः सज्जना—
नाराध्याप सुतं द्रुतं भगवतीं वागीश्वरीं वैक्रमे ।
षण्णागाङ्गधरामिते च शरदि स्रोतं विरच्यामलं,
लब्ध्वादिस्तवकान्तसातशतिकाख्यं प्राप विन्ध्याचलम् ॥ 32

ध्यायन् विन्ध्यनिवासिनीं च परयाभक्त्याऽनिशतोषयन्,
देवीलोकमवाप भक्तिसुलभं कीर्ति निधयाचलाम् ।
तत्पुत्रोऽयथ कृष्णभट्टसुमतिर्वागीश्वरीं चिन्तयन्,
ग्रन्थं स्वस्थिरवंशरूपमकरोद्वागीश्वरीसंस्तवम् ॥ 33

सत्ये द्रव्ये राजनीतौ कलायां धैर्यं बुद्धौ तापने निम्नतायाम् ।
धर्मः श्रीदोभार्गवोऽजोऽद्विराजोऽधीशः सूर्यः सागरः कृष्णभट्टः ॥ 34
(चर्मबन्धः)

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टकृते भट्टवंशकाव्ये
नारायणभट्टपुरुषार्थवर्णनं नाम

तृतीयः सर्गः ।

Canto Third

1. जन्माष्टम्यां ।
2. नृसिंहदेवनाम्ने ।
3. प्रभाकरम् ।
4. विश्वकर्मा ।

चतुर्थः

सर्गः

CANTO FOURTH

श्रीरामकृष्णः प्रथमस्तनूजो वभूव नारायणभट्टनाम्नाम् ।
 भेजे च पितृयं गुणमप्रमेयं दिलीपजन्मेव निधिः स साम्नाम् ॥ 1
 तथाऽपरः शङ्करभट्टनामा सुधीः सुविद्वज्जनगीतकीर्तिः ।
 गोविन्दनामा च तथा तृतीय आसीत्सभाशोभितदिव्यमूर्तिः ॥ 2
 ते साङ्गवेदाब्धिमगाधमत्र प्रकल्प्य सद्बुद्धिमयीं सुनावम् ।
 शश्वत्सदभ्याससुकर्णधारामतारिषुः शासत उत्स्वभावम् ॥ 3
 ज्येष्ठोऽथ नारायणभट्टसूनुः पितुः समासाद्य च शास्त्रबोधम् ।
 अध्यापिपच्छात्रवरान् षडंगवेदास्तथैवाऽखिलशाब्दबोधम् ॥ 4
 विद्योत्तमान् त्रिमलभट्टपुत्र्यान् यत्तान्मनीषि प्रवरान्विधाय ।
 चकार जीवत्पितृकृत्यनिर्णयादीन्निबन्धान् स्वमतन्निधाय ॥ 5
 अश्विस्तुतिं भारतगामिनीं यस्तूतङ्कसूक्तां बहुधा विवव्रे ।
 विधाय होमादिषुपद्धतिञ्च स्तुत्यम्महत्वं सुगुणीव वव्रे ॥ 6
 महात्मनोऽस्यैव कृतिर्बभौ च तन्त्रादिमात्रावार्तिकमध्यभागा ।
 टीकाभिधा सज्जनरञ्जिका सा सरित्सु शुद्ध्याइव चन्द्रभागा ॥ 7
 नेतागुणग्रामजनव्रजानां त्राता शरण्यः शरणागतानाम् ।
 यन्ता ह्यधूमममतमहाद्विपानां जेता च यो वादरणे भटानाम् ॥ 8
 सनेत्रवाणप्रमिते च वर्षे सुतान्विधायाऽग्नि मितान्सुदक्षान् ।
 सायुज्यमाप्नोत्सह शङ्करेण निर्भर्त्स्य शश्वद्यमराजरक्षान् ॥ 9
 तमन्वगात्सहधर्मचारिणी वोमाभिधा भर्तृपराऽनिशम्भवः ।
 स्फुटो यतोऽर्द्धाङ्ग उमेश्वरः सदा भवेद्वियोगस्य कथन्नु सम्भवः ॥ 10

1. उत्तङ्ककृताश्विस्तुति टीका चक्रे ।

2. वर्ष ।

3. शङ्करः ।

अथास्यसूनुः प्रथमो दिवाकरस्तथा द्वितीयः कमलाकराभिधः ।
तयोः कनीयांश्च¹ सहोदरः सुधीः यया खरारेः प्रियलक्ष्मणाभिधः ॥ 11

दिद्वांस एते स्वगुणैः प्रतिष्ठां प्रापुर्जनानां समितौ समेषाम् ।
प्रवक्ष्यमाणं चरितं विशेषादग्रेमुधीभिः श्रवणीयमेषाम् ॥ 12

गोविन्दनाम्नस्त्रितयं सुतानां जज्ञैऽथ नारायणभट्टसूनोः ।
शास्त्रज्ञतां तत्सह शिष्यसंघैः प्रापच्च तस्माद्बुधवंशभानोः ॥ 13

गते गजाऽब्धिप्रमिते च वर्षे धर्म्याणि कृत्यानि विधाय नित्यम् ।
संपाठ्य लक्ष्मीप विनायकाद्यौ ध्यात्वा सदा ब्रह्म परञ्च सत्यम् ॥ 14

रामञ्च संस्कृत्य विधाय दक्षान् शिष्यान्नेकाञ्जननीमुपास्य ।
तस्यां मृतापामथ सेवितुं तां जगाम संसारतृषामपास्य ॥ 15

पुत्रा हुताशप्रमिता हुताशकल्पा हुताशार्चनभर²णपाताः ।
रामार्पणं कर्मफलं विधाय रामा³भिरितेऽत्र पुनर्न जाताः ॥ 16

श्रीशङ्कराख्यस्त्वथ मध्यमो य आकारितो भूपतिभिः स्वदेशम् ।
स क्षेत्र⁴न्यासमियाय काश्यां तेषामलुब्धोऽगयन्निदेशम् ॥ 17

मल्लारिभट्टोजिमुखांश्च तत्र विद्वद्वरान् दिक्प्रथितान् सुप⁵क्षान् ।
दामोदरं ज्येष्ठमथो कनिष्ठं सूनुं स्वशिष्यांश्च चकार दक्षान् ॥ 18

दामोदरेणाऽत्मसुतेन साकमध्यापयतानथ पाणिनीयम् ।
मीमांसकानां प्रवरो द्विजाग्रयः शिष्यान्नेकानपि जैमिनोयम् ॥ 19

सद्वैतनिर्णायिकनामबन्धं टीकां व्याधाच्चागमदोषिकायाः ।
काव्यञ्चगा⁶ध्यन्वयवर्णनाख्यं ततान मालामित्र दोषिकायाः ॥ 20

सूनुश्च दामोदरभट्टनामा पूर्णगुणोऽथास्य दिवं गतस्य ।
आजन्म लेप्तेऽनुलमानमाय्यो गुणैश्च विद्वद्वरसंमतस्य ॥ 21

यो द्वैत⁷निर्णयपदादिकमाततान प्रान्ते शुभेन परिशिऽपदेन युक्तम् ।
ग्रन्थं मनोषिवरमानसमोदहेतुं सेतुं भवाब्धितरणं विनतैरयुक्तम् ॥ 22

-
1. अयमपिलक्ष्मणनामा ।
 2. दोषरहिताः ।
 3. वेदान्तपक्षवराः ।
 4. गाधिवशवर्गनामकाव्यम् ।
 5. द्वैतनिर्णयपरिशिऽष्टम् ।

अद्याय शारदमनिशं निखिलां च वेदान्,
सच्छास्त्रवृन्दमकरोत् प्रथितं सुसभ्यम् ।
तैश्चाऽनुभूय सुतसौख्यमगाद्धरायां,
कीर्तिं निधाय सुरधाम परैरलभ्यम् ॥ 23

श्रीनीलकण्ठ इति शङ्करभट्टनाम्नो,
लोके प्रथामधिगतस्तनयः कनिष्ठः ।
शिष्यैः सहैव निखिलान्यपि दर्शनानि,
स्माध्यापयन्वसति वेदविदां वरिष्ठः ॥ 24

कृत्वा सुधीरपि च दानमयूखमुख्यान्,
श्रेष्ठान् खरांशुविमितान्मुमतान्निबन्धान् ।
विद्वद्वरो विमलयोग परायणोऽभूव्,
छेत्तुं स दुःखफलकान् भवभूलबन्धान् ॥ 25

श्रीनीलकण्ठतनुजोऽतनुवाग्बिभूति —
भूतेश्वरादिव गजानन आविरासीत् ।
श्रीशङ्करोऽथ परशङ्करमूर्तिधारी,
चावर्किसौगतमतं समितावदासीत् ॥ 26

सोऽयं सुधीरविमितान् रविकान्तिरत्न,
चक्रे व्रतार्कघटितान् स्मृतिसारजन्यान् ।
ग्रन्थान् श्रुतिप्रथितकर्मविधानदक्षान्,
विद्वद्वरादृतमतानमतार्थशून्यान् ॥ 27

सौजन्यजन्ययशसोऽस्य सुरोपमस्य,
रामाह्वयः सुतवरः किल वंशसूर्यः ।
तातादधीत्य सकला अनवद्यविद्या,
विद्यावतामभिमतोऽपरजैमिनिर्यः ॥ 28

श्री मन्मतादभिमताऽपि कृते समेत्य,
तत्त्वं परं समधिगम्य च देहवन्तः ।
कामैः सहापुरलयो मलयोपकण्ठात्,
प्राप्येव कौसुमपरागमरागवन्तः ॥ 29

1. द्वादशमयूखान् ।

2. द्वादश, इत्यर्थः ।

3. देहधारिणः, जना इति ।

4. विगलितरागाः, रागादिरहिताः ।

सोऽन्त्ये वयस्याखिललोवपतेः प्रसादात्,
सीतापतेरधिजगाम सुतं सुधीरम् ।
दामोदरं दशरथो वरमेत्य विष्णो—
रंशावतारमिव राममथातिवीरम् ॥ 30

तीर्थाटनं नरवरोऽथ विधाय सम्यक्,
श्रीविश्वनाथनगरम्पुनराजगाम ।
दान्तो नितान्तममलं भवपाशमुक्त्यै,
वेदान्तमेव शरणम्परमं जगाम ॥ 31

दीपात्प्रवर्तित इवाथ परः प्रदीपो,
दामोदरादपदरादजनिष्ट सूनुः ।
पित्तोर्निदेशकरणादधमोचनाञ्च,
यो रामकृष्ण इति चोच्यत भट्टभानुः ॥ 32

तज्जः सखापदसुशोभितपूर्वराम,
भट्टः शुभाशुभविपाकमपाकरिष्यन् ।
सांसारिकेषु विषयेषु गतस्पृहोऽभू—
न्निष्कामकर्मनिचयं च समाचरिष्यन् ॥ 33

रामेश्वरोऽस्य तनयोऽतनयो हरस्य,
पुत्र्यां कृतधिवसतिर्वसतिरम हृष्टः ।
लोकोपकारपरतापरतापकारी,
धीरस्य सौरभरता भरताग्रजाङ्घ्रे ॥ 34

लोकख्यातजगद्गुरोगुरुतरप्रज्ञासमज्ञावतः,
श्रीनारायण नामकस्यगुणवान् सूनुः सुधी शङ्करः ।
तच्छाखाजनिरेष एव सुकृती तातेनसंशिक्षितो,
जाने जातविवेकतश्च प्रकृतेः कार्यं समुच्छिन्नवान् ॥ 35

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथभट्टवृत्ते भट्टवंशकाव्ये
नारायणभट्टसूनुशङ्करभट्टान्वयवर्णनं नाम

चतुर्थः सर्गः ।

Canto Fourth

पञ्चमः

सर्गः

CANTO FIFTH

अथाजनि रामकृष्णात्कृष्णासक्तात्सुतत्रयं भट्टात् ।
तेष्वादिमो दिनकरो दिनकृदिव बुधां वभो सत्वात् ॥ 1

शास्त्रज्ञानजितात्मा जितदशास्याङ्घ्रिसरोरुहेष्वासीत् ।
भ्रमरीकृतनिजचित्तो वित्तो वेदेषु निखिलेषु ॥ 2

रचयामास स शुभदान् दातॄन् श्रुत्युक्तकर्म बोधानाम् ।
जैमिनिरिव महीतले हितलेखनिबन्धकान् शशवत् ॥ 3

श्रुत्यादिसारभूतं सर्वाशुभभेदिशान्ति साराख्यम् ।
अन्यांश्चकार बन्धानुद्योताख्यांश्च षट्द्विगुणान् ॥ 4

नित्यं जुहाव सूनुं काशीनाथस्य महेश्वरस्यैव ।
विश्वेश्वर इतिनाम्ना नामामृतयातुकाभोऽसौ ॥ 5

गा^३गाह्वयोऽपि च गुरोः खीकृतविद्यः पदब्जसेवातः ।
स दर्शनपारदृष्ट्वा विश्वात्मासक्तचित्तोऽभूत् ॥ 6

का^३ले तस्मिन्नृवरं स्वामी सत्पूज्यरामदासाख्यः ।
राज्यासनेऽभिवेक्तुमुपादिशच्छिष्यशिवराजम् ॥ 7

तस्याज्ञया स भट्टं गागानामानमानयच्छीघ्रम् ।
नगरेरायगढाख्ये सादरमेतं शिविकया च ॥ 8

-
1. द्वादश उद्योताम् । 2. विश्वेश्वरभट्टस्यैव गागाभट्ट इति द्वितीयनामम् ।
3. रामचन्द्रहरलीकरकृत 'शिवविजयग्रन्थस्थीयमितिहासः' ।

- भूम्य¹ग्न्यश्वेन्दुमिते राज्येऽसिञ्चन्नृपं स्वहस्तेन ।
 आनन्दाख्ये शरदि ज्येष्ठसिते स त्रयौदश्याम् ॥ 9
- शिवजीछत्रपतीति नामाभूदाशिषास्य भट्टस्य ।
 आमानगरान्तभूमौ प्रभावतोऽयंनृपः ख्यातः ॥ 10
- होनाख्यहेममुद्रालक्षमिभास्त्रीन कुप्यपात्राणि ।
 हारादिभूषणानि तुरङ्गपङ्क्तिं शिवां शिविकाम् ॥ 11
- विश्राण्यास्मै नृपतिर्मूर्ध्नि चरणयोनिधाय स्वम् ।
 प्रस्थापयाञ्चकार पुरीं च काशीं प्रति प्राज्ञम् ॥ 12
- येन राकागमाख्या व्याख्या चन्द्रालोकस्य समकारि ।
 भाट्टचिन्तामणिरपि कायस्थधर्मप्रदीपश्च ॥ 13
- इत्यादिकांश्च बहुशो ग्रन्थान् विरचय्य शास्त्रमध्याप्य ।
 तनयान् तानय मत्वा तत्त्वज्ञानादिदवं भेजे ॥ 14
- रामकृष्णस्य तनयोऽतनया¹ लक्ष्मणाख्यस्तृतीयो यः ।
 नामोचितवन्धुत्वं लोकेऽनिशं दर्शयामास ॥ 15
- आचाररत्नप्रभृतीन् श्रुत्युक्तपथप्रदर्शकान् ग्रन्थान् ।
 उपकाराय जनानां जनिभ्यो विरचय्य विरराम ॥ 16
- तस्य द्वितीय सूनुः कमलाकरभट्टनामकः ख्यातः ।
 ततान् निर्णयसिन्धुं नागाङ्गाङ्गभूमिते चाब्दे ॥ 17
- काव्यप्रकाशटीकां वरवन्धं प्रवरदर्पणनाम ।
 रचयामास च टीकां शास्त्रदीपिकानिवन्धस्य ॥ 18
- सं²स्कारशूद्रदानशान्त्यादीन् कमलकरोत्तरांश्च ।
 शतचण्ड्यादिविधानप्रभृतीन् ग्रन्थानवातारीत् ॥ 19
- लघुत्रिस्थलीसेतुं चक्रेतुलादानपद्धतिं विमलाम् ।
 अथ च विवादताण्डवं विप्रोऽयं हिताय लोकस्य ॥ 20

निखिले भारतवर्षे मान्यतमैरेभिरेव च निबन्धैः ।
 अद्यापि धर्मरक्षा पक्षाना¹लम्बिभिः क्रियते ॥ 21
 किं बहुना कथनेनानेनग्रन्था विनिर्मिता एव ।
 प्रथवन्ति पण्डितत्वं तत्त्वज्ञानक्षमत्त्वञ्च ॥ 22
 अस्य हुता²शप्रभिता अभितार्थज्ञाः समाः³ सम⁴ज्ञाकाः ।
 पुवास्त्रिवर्गरूपा भूपा⁵प्तार्था व्यराजन्त ॥ 23
 व्यासफणीन्द्रकणादैः कपिलेन च गौतमेन जैमिनिना ।
 प्रोक्तानां हितवा⁶चामाचानन्तिस्म ये सुरसान् ॥ 24
 भट्टोजन्त इहाद्यः कल्पद्रुममिव दिवौकसाञ्चक्रे ।
 श्रीराम⁷कल्पवितपं भारतचम्पू तथाऽभाणीत् ॥ 25
 मध्यम एव विभाकरनामा कामान् सतां मतो धर्म्यान् ।
 भुञ्जानः श्रौतेषु स्मार्तेषु कृतादरो रेजे ॥ 26
 कृत्वा दर्शनविज्ञान् सम्यक्छिष्यान् सतां मतेतिष्ठन् ।
 योगाङ्गाभ्यसनेनानश⁸नेनात्मस्वरूपेऽस्थात् ॥ 27
 प्रभाकराद् बुधवय्यात्प्रादुर्भूतः सुतो जगन्नाथः ।
 व्याकरणादिकविद्या अनवद्या आश्वशिक्षिष्ट ॥ 28
 कीर्तिवधूरभि⁹रूपं शाब्दिक¹⁰रूपं सभासु सूरिणाम् ।
 परिरेभे यमजस्रं दस्रं मत्वा न वव्रेऽन्यम् ॥ 29
 भूसुरवृन्दमनिन्दं पाठयमानोऽनिशं महायत्नैः ।
 धर्मशास्त्रसुखनाप्तोऽवाप्तो वाचां परं पारम् ॥ 30
 साकेताधिनिकेतं सीतोपेतं रघूत्तमं ध्यात्वा ।
 पुत्रं प्राप्यामुत्ताप्यखिलानन्दप्रदं प्रागात् ॥ 31
 श्रीवासुदेवभट्टः साग्निग्रन्थान्पितुः पुरोऽध्यैष्ट ।
 शालीनो गुरुसेवालीनो बाल्येभवद्दीनः ॥ 32

1. पक्षपातशून्यैः 2 त्रयः 3. रागद्वेषविरहिताः 4. कीर्तिसायाः
 5. राजसम्पूजिताः 6. वेदान्तयोगशैलिकृतं रूपं व्यासमीमांसनाम् ।
 7. श्रीरामकल्पद्रुमम् 8. केवलं त्रयः पानेनेत्यर्थः । 9. कमनीयम् ।
 10. पाणिनिस्वरूपम् ।

पित्रोर्वियोगजनितादमिताद्दुःखादटन्वहून्देशान् ।
तत्तत्पावनिपालादरिगणकालादवाप सम्मानम् ॥ 33

आनन्दीकृतचेता मन्दीभूते वियोगजे दुःखे ।
सुखमध्यवसत्काशीमाशीविषभूषणं भेजे ॥ 34

तत्तनयोऽधिगतनयो भुक्तावन्नयो हि मेनिरे यं द्राक् ।
प्राक्तनमिवास्य सुकृतं निभृतं पुत्रत्वमापदे ॥ 35

सम्पूर्णवेदवित्वात्पित्रोरत्यन्तकामपात्रत्वात् ।
लालानामाऽऽत्रालं व्यवजह्ने हं पिता रातिः ॥ 36

सत्कुलजामभिरामां विधिवद्रामां विवाह्य तस्याञ्च ।
प्राप्तायामभिरेमे विद्यायामिव सुवीः काले ॥ 37

अनुरक्तायां तस्यां लेभे तनयांस्तनूनपात्प्रतिमान् ।
रत्नानीव महीपो द्वीपोद्गीतो धरायां सः ॥ 38

तैस्तैरनेकदेश्यामध्याप्याय्यो बहूनि शास्त्राणि ।
समुखन्निनाय कालं लोकेनालङ्घितादेशः ॥ 39

आद्यः प्रभाकराख्यो भट्टोपाख्यो बभूव च सुतानाम् ।
व्याकरणसाङ्ख्यपारं चारं याता महाप्रज्ञः ॥ 40

प्राप्तानुपमसमज्ञो वितरितप्रज्ञः प्रणूतसर्वज्ञः ।
वितियाख्यदेशभूगदनुपमरूपागमद्वृत्तिम् ॥ 41

पुत्रं गुगानुरूपं तोषितभूषं समासदत्तपुत्रियम् ।
भोगानपगतरोगान् विविधान् लोके मतान् बुभुजे ॥ 42

चरमे वयसि महेशे काशीदेशे निवेश्य निजचितम् ।
सोपानं पुण्यानामारुह्यागादिवं धीरः ॥ 43

प्रभाकरादभिजातो जातः श्रीरामकृष्णभट्टाख्यः ।
पितुरध्यैष्ट स विद्यां नाभून्निन्द्याकृतिर्लोके ॥ 44

पित्रर्जिताञ्चवृत्तिं वृद्धिमनैषीन्मनीषिणां वर्यः ।
या चाद्यापि दुहितृजैर्भ्रातृभ्यैश्चाप्यतेऽकष्टम् ॥ 45

1. नीतिनिपुणा
प्रख्यातः ।

5. बभूजे

2. नृपतयः
4. क्षिप्रम् ।

6. पित्रर्जिताञ्चवृत्तिम् ।

3. द्वीपान्तरेऽपि

पुलाभावादभवद्वयावृत्तात्माऽखिलेषु विषयेषु ।
 प्रमिता¹मयेन प्रसृतच्छलमत्याक्षीदिमं लोकम् ॥ 46
 लालाभट्टास्यायं ध्यायन्नीशम्यपाठ सद्विद्याम् ।
 श्रीवै²द्यनाथभट्टनामा सूनुद्वितीयञ्च ॥ 47
 शब्देऽपरनागेशः साक्षाद्धर्मो बभूव मूर्त्तोऽसौ ।
 यच्छिष्यैश्च धरायां रा³यां पात्रैर्महांप्रज्ञैः ॥ 48
 अधिगतनानाशास्त्रज्ञानैर्ध्यानैरपोहितांहोभिः ।
 विस्तारितारितार्तापैर्महतीकीर्त्तिर्महाबुद्धेः ॥ 49 युग्मम्
 वामनश्चाभिरामाकृतिरतिह्रस्वाकृतिर्वभौ विद्वान् ।
 अथ पेशवेत्युपाधिभूषितराजाधिराजस्य ॥ 50
 नृपतिविनायकरावेत्याख्यस्य चित्रकूटसंसदि प्राज्ञः ।
 भूग⁴जघृतिमितवर्षे हर्षेणामानि भूपेन ॥ 51 युग्मम्
 निगमागमविदपोढद्वापरपुञ्जो दिवाकरप्रतिमः ।
 नानादेशोपगतान्नगतास्त्रिन्ये महाविदुषः ॥ 52
 ते गुणगणसन्तुष्टास्तुष्टुवुरच्यै नृपादतिप्रीतात् ।
 श्रेष्ठतरं सम्मानं सानन्दोऽवाप चाभीष्टम् ॥ 53
 दारकदारवियुक्तो युक्तो रामाङ्घ्रिसेवने नित्यम् ।
 विजहौ ममत्वमुख्यान् दोषान्कोषान्निजाद्य स्वम् ॥ 54
 आदायावनिदेशांस्तेन भ्रातृदृ⁵श्चप्रीणयामास ।
 विद्वान्सुकृत सहायश्चान्ते पदमैश्वरं लेभे ॥ 55 युग्मम्
 अथ च तृतीयस्तनयो लालाभट्टोद्भवो जगन्नाथः ।
 मीमांसादिषु विज्ञः पृथुकीर्त्तिर्नीतिदक्षः ॥ 56

1. जङ्घारोगेण 2. वैजनाथभट्टः 3. घनादीनाम् 4. 1851 मिते

सुभ्रातृत्वविशिष्टः शिष्टैर्विदितो यथैव सौमित्रिः ।
अशिशिक्षत्खलु लोकं स्तोकं नाप्यत्यजद्धर्मम् ॥ 57

वंशकरौ द्वौ पुत्रौ नारायणलक्ष्मणौ सुधीर्लभे ।
ज्येष्ठस्तत्पितृव्यादधिगतविद्यो गुणैरेजे ॥ 58

तत्सम्पादितवृत्तेर्लब्धयै वित्तियेश्वरंसमापेदे ।
त्रीन् पुत्राञ्जनयित्वा स्वरगात्मध्ये वयोभागे ॥ 59

लक्ष्मणभट्टो बाल्ये किञ्चित्काव्यादिक समाधीत्य ।
तातवियोगजदुःखाच्छास्त्राध्ययनात्पराजिग्ये ॥ 60

गार्हस्थ्यकार्यभाराक्रान्तः शान्तः शमादिभिश्च गुणैः ।
असुतोऽप्यसुतो यतते सद्धर्माप्यै वसन् काश्याम् ॥ 61

नारायणस्यपुत्रो ज्येष्ठः पुरुषोत्तमेति विख्यातः ।
सार्हित्यशास्त्ररूपाद् भूपाच्यर्चिःश्रीगणेशाख्यात् ॥ 62

पठितकाव्यकोशाद्योऽशाद्योद्यागादनारतं नागात् ।
बहुशास्त्राणां पारं भारं गार्हस्थ्यजं वहति ॥ 63 युग्मम्

पञ्चालान्तरवर्तिमण्डिनगराधीशोपदेष्टुर्गुरो—

विद्यालङ्कृतबालशास्त्रिसुधियो गोपालनामापरः ।
विद्याम्प्राप्य निधाय च प्रतिनिधिं स्वर्गं जगामस्वयं,
विद्याभ्यासरतः कनिष्ठतनयः कृष्णाह्वयः श्रूयते ॥ 64

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथकृते 'भट्टवंशकाव्ये'
जगद्गुरुनारायणभट्टप्रपौत्रप्रभाकरभट्टवंश कथनं नाम—

पञ्चमः सर्गः ।

Canto Fifth

षष्ठः

सर्गः

CANTO SIXTH

अथ प्रसिद्धस्तनयस्तृतीयो बभूव सूरं कमलाकरस्य ।
यः श्यामभट्टः प्रथितप्रबोधाज् जनैरमानोति पतञ्जलिस्व ॥ 1

धीमानसौ दर्शयितुं स्वविद्यामर्थञ्च संपादयितुं नृपेभ्यः ।
सौराज्यरम्यान् विविधप्रदेशान्यथो सुखं सिंह इवातिवीरः ॥ 2

गत्वाथ राज्ञां समितीः स धीमान् विद्वद्वरानदर्पविवृद्धसत्त्वान् ।
विजित्य सर्वानपरैरजेयान् प्रापद्यशोदभ्रमसौ धनञ्च ॥ 3

स श्यामभट्टः प्रथितप्रभावः संप्राप्य तद्राजकृतादरञ्च ।
वाराणसीं गन्तुमनाः सहार्थैः स प्रस्थितो हृष्टमनामनीषी ॥ 4

एकाकिनं प्रस्थितमर्थलुब्धाः संवीक्ष्य चौराः सघनं च मार्गं ।
अन्वग् ययुश्चापधरौ सुवीरौ व्यलोकयन्तस्य च पार्श्वभागे ॥ 5

भ्रासोद्यदाग्रामसमीपवर्ती तिरोदधाते सहसा स तौ द्वौ ।
स्तेनास्त एवम्परिदृश्य वित्तम्पप्रच्छुरेनं विनयेनवीरम् ॥ 6

वीराबुधौ चापधरौ क्व विद्वन् ररक्षतुर्यावयने भवन्तम् ।
इत्थन्तुतेषां वचनं निशम्य जज्ञौ बुधो रामचरित्रमेतत् ॥ 7

गत्वा गृहं सोऽथ बुधाग्रगण्यः श्रीराममूर्तेर्विललाप चाग्रे ।
किमित्यहं तस्करतोऽपि पाप्ना यद्दर्शनं त्वं न ददासि मह्यम् ॥ 8

स्वप्ने निशीथे वरदौ ततोऽसौ ददर्श तौ पङ्क्तिरथस्यपुत्रौ ।
महार्हकेयूरकिरीटयुक्तौ धनुर्धरौ सुन्दरदर्शनौ च ॥ 9

देवार्षक¹प्रप्रमया धरा स सराधयामप्रप्रकर्षवादे ।
 देवार्षनाकस्य ययौ प्रभक्त्या लोकेषुप्रज्ञो विबुध्याप्रजत्वम् ॥ 10
 महाधनैः पूजित एष राया शास्त्रोपदेशैर्निजशिष्यवर्गान् ।
 धर्माय²नेषु स्थिरबुद्धिरूपान्कृत्वापरात्मन्यनयत्स्वकालम् ॥ 11
 गोविन्दनामा च ततोऽजनिष्ट चाध्यैष्ट विद्याः पितुरे³ण सर्वाः ।
 अध्याप्य नानाविध शास्त्रसंघं प्रापत्स दिक्षु प्रसृताञ्चकीर्तिम् ॥ 12
 अयो सुतानां त्रितयं प्रजज्ञे गोविन्दसूरैरतिशुद्धभावात् ।
 धर्मज्ञतां तच्च विनीतभावं नित्येऽमुना पण्डितभास्करेण ॥ 13
 तेष्वद्ध्य आसीद्द्रघुनाथनामा नाम्नोऽनुखं पितृभक्तियुक्तः ।
 स्वाध्यायमभ्यस्य यथाविधानमभूद पुत्रस्त्रिदिवातिथिः स ॥ 14
 दिवाकराख्यस्तनयो द्वितीयो बभूव गोविन्दबुधस्य धीरः ।
 मीमांसयाभासितशुद्धकीर्तिः स्मार्त्ताग्निसेवानियतो निरीहः ॥ 15
 यथाजजन्मा समजीजनत्स्वदारेषु धीरान् भरताग्रजादीन् ।
 तथा चतुर्वर्गसमानुमायां स धर्मपत्न्यां चतुरस्सुपुत्रान् ॥ 16
 अनन्तरामस्तु तथा तृतीयो गोविन्दभट्टस्य सुतो य आसीत् ।
 अभ्यस्य भैषज्यमतिश्रमेण चिकित्सति स्मानिशमत्र लोकान् ॥ 17
 अनन्तरामाद् विदुषो यशस्वी जज्ञेऽथ नारायणभट्टनामा ।
 रामार्पणं स्वाखिलकर्म कुवन् तदङ्गप्रिणेषाप्रयतो बभूव ॥ 18

1. सराधः सिद्धिसहितो यामः प्राणायामीयस्मिन्तस्मिन्यागशास्त्रेयोऽत्यन्त विवादस्तस्मिन् देवस्येश्वस्याकर्षकंप्रापकं (ऋषोगतौ) यच्छास्त्रं तस्मिन्प्र-
प्रमयादृढयथार्थबोधेन देवा (आर्षा, वेदाः) नाकः (स्वर्गः) एषां समाहार-
स्तस्य प्रभक्त्याऽऽस्तिक्यबुद्ध्याधरारूपोऽचलोऽजेय इति । स इयामभट्टो
विबुध्याप्रजत्वं प्राप्तवान् ।
2. धर्ममार्गेषु अयं श्लोकद्वयात्मकोमेकवचनः । प्रशब्दप्रयोगे वैकल्पिकं लघुत्वं
यथा 'शृङ्गारतिलके', 'क्षत्रितिरविशगेहमित्यादि ।
3. पितुरेव ।

श्रीराम¹जन्मन्यथ विप्रराजः क्रेतुं स शुण्ठीं² वणिजं³ तुरान् ।
 द⁴दद्विषं तर्कयु⁵तः सधर्मविशुद्धवर्त्मनिदरं⁶ स यातः ॥ 19
 सुमिश्रितां तां मधु⁷रैरभीतः प्रयुज्य तस्मै ह्य⁸मितां रमा⁹य ।
 ददत्तदाऽथ¹⁰स्य प्रदं जनाय न धु¹⁰र्यतां प्राप दरो जने तु ॥ 20
 ततो परेद्युः स वणिक् सुभीतो ज्ञात्वा स्वकीयं भ्रममूलदोषम् ।
 गत्वा द्रुतं धीरमनस्तसूनुं प्रोवाच वाक्यं विनयेन युक्तम् ॥ 21
 क्व ह्यस्तनी भूसुरवर्यं शुण्ठी न सा च शुण्ठी विषमेव सर्वम् ।
 इत्थं तदा शंसति तत्र¹¹ भट्टः सविस्मयस्तं वणिजं वभाषे ॥ 22
 प्रसादरूपेण च भक्षिता सा नाद्यापि कावेद् विकृतिस्तुदृष्टा ।
 रामप्रभावादतरत्पयोधौ शिलां विषं हानिकरं कथं स्यात् ॥ 23
 ततस्तु पूजा¹²वसरे द्विजाऽयः श्रीरामचन्द्रस्य विशुद्धमूर्तिम् ।
 ददर्श हालाहलभक्षणात्स इवातिनीलां शितिकण्ठकण्ठम् ॥ 24
 ततस्स नारायण भट्टनामा नीलत्वमस्या विषमूलमेव ।
 ज्ञात्वाऽभिषिच्याथ पयोभिरेनो क्षमापयामास निजापराधम् ॥ 25
 कृतेऽभिषेके पवभानसूक्तैर्जङ्घाविना मूर्तिरभूद् विशुद्धा ।
 णावा¹³णनागेन्दुमितेभवं सा नीलत्वमद्यापि न मुञ्चतिस्वम् ॥ 26
 सानिलजङ्घा भरताग्रजस्य मूर्तिः स वाणश्च जगद्गुरोर्यः ।
 विश्वेश्वरस्थापनकालिकोऽभूद् विराजते तत्सुतपौत्रगेहे ॥ 27
 अथास्य नारायणभट्टनाम्नः पुत्रा अभूवन्निव देववृक्षाः ।
 परोपकाराय दृढप्रतिज्ञाः शरैर्मिता दाशरथेः प्रसादात् ॥ 28
 श्रीरामभट्टः प्रथमस्तु तेषां स्मृत्युक्तधर्मावरणेप्रसक्तः ।
 तस्यैकपुत्रो हरभट्टनामा विक्षिप्त एवाजनिः दैवयोगात् ॥ 29

1. रामनवम्याम् 2. वेगेन 3. विषवचनाग इति ख्यातः 4. भ्रान्तो
 वणिक् 5. अबुद्धिपूर्वकत्वाद्विषदानेभयाभासः 6. शर्करादिभिः तां
 शुण्ठीम् । 7. वल्लीम् 8. रामाय 9. अभयस्य 10. दरः
 विषभयं धुर्यतां श्रेष्ठत्वं न प्राप्तं किन्त्वकिञ्चित्करमभूत् । श्लोकद्वयात्मक
 उरगबन्धोऽयम् । 11. वणिजि 12. 1850 मिते जातम् ।

- नारायणस्याथ सुतो द्वितीयो गोपालनाम्ना जगति प्रसिद्धः ।
 अल्पेवयस्येव सुतेन शून्यो बभूव कीनाशगृहातिथिस्स ॥ 30
- गोविन्दभट्टः सुत एष तस्य नारायणस्याभवदात्मतुल्यः ।
 जातौ सुतौ द्वौधरणीसुरात्तौ श्रीरामकृष्णौ वसुदेवतो यथा ॥ 31
- आसीत्स नारायणतुर्यं पुत्रो विद्वद्वरो लक्ष्मणनामधेयः ।
 षडङ्गवेदाध्ययनप्रभावाद् यः प्राप रीवानृपतः सुवृत्तिम् ॥ 32
- तद्भ्रातृपुत्रेण सुलभ्यते या आद्याप्यकष्टं प्रतिवर्षमेव ।
 तस्मात्सुपुत्रोऽजनि दुण्डिराजो यस्त्यागशीलः सदृशो ध्रुवेण ॥ 33
- शास्त्राण्यधोत्य प्रथमं स भट्टस्तीर्थाटनार्थं तदनुप्रथ¹स्थे ।
 यानं विना श्रीजगदीशपुर्यां देव जगन्नाथमसौ ददर्श ॥ 34
- रामेश्वरं चापि स सेतुबन्धे द्वारावतोशं किल तस्य पुर्याम् ।
 नागयणं चाश्रमगं वदय्यस्तत्तत्त्यकेदारमथो ददर्श ॥ 35
- इत्थं स यात्रां विविधां विधाय विश्वेशपादार्चनतत्परोऽभूत् ।
 वाराणसीस्था अतएव लोकाः संप्रोचुरेनं किल सिद्धजीति ॥ 36
- अजीजनत्पञ्चममात्मजं यं नारायणः पण्डितरामकृष्णम् ।
 सांसारिकं शर्म चिरंप्रभुज्य तत्याज देहं मणिकर्णिकायाम् ॥ 37
- ज्येष्ठस्स गोविन्दसुतो मनोज्ञो यं बालकृष्णेति जनो जगाद् ।
 स धर्मकृत्येषु कृतादरश्च दिवं ययौ नात्मजश²र्म धीमान् ॥ 38
- गोविन्दनामा स्वसुतं कनिष्ठं प्रेम्णा च वावेति जगादमञ्जु ।
 चिकित्सकानां प्रवरस्स वावाभट्टो जनानां हितकारको³भूत् ॥ 39
- वावाभट्टसुतः पितुः प्रियतमो यो वैद्यनाथाभिधः,
 धोदामोदरशास्त्रिणो बुधवराच्छादूलविक्रीडितात् ।
 भारद्वाजकुलोद्भववाच्छिवपुरे चाभ्यस्य शास्त्रं श्रमात्
 सेदानीं भवसक्तहृन्निवसति श्रीरामचन्द्रं भजन् ॥ 40

इति श्रीविद्वद्भरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथकृते भट्टवंशकाव्ये
 श्यामभट्टपौत्रानन्तभट्टकुलविस्तृति कथनं नाम—

षष्ठः सर्गः

Canto Sixth

1. प्रतस्थे

2. पुत्रसुखम्

3. हितकारकोऽभूत् ।

सप्तमः

सर्गः

CANTO SEVENTH

प्रथमोऽथ दिवाकरात्सुतोऽजनिरामेश्वरभट्टनामकः ।
 समधीत्य पितुस्स सश्रमं बुधनागेश इवापरोऽभवत् ॥ 1
 अयमस्य सुधोमतः सुतो मतिमत्पूजितविश्वनायकः ।
 असुतः सततं शिवं स्मरन् हृदि पञ्चत्वमवाप धर्मवत् ॥ 2
 अभवत्सदिवाकरस्य तु हरभट्टाभिधया सुविश्रुतः ।
 तनयस्सनयो द्वितीयकः कृतवेदार्थ विशालनिर्णयः ॥ 3
 पितरि त्रिदिवं गते बुधो हरभट्टः स्वगृहादविनर्गतः ।
 विधृतैकसुचैलभाजनः कृतसर्वस्वविहापितो वशी ॥ 4
 अगमत्सविदेशमुत्सुकः किल कर्तुं नृपतो धनार्जनम् ।
 असहायक एव वैक्रमे सखनागेन्दुमिते च हायने ॥ 5
 नगरे च तु पुण्यनामके वरपेशवाख्यमहीपसन्निधौ ।
 अगमत्प्रथमं द्विजाग्रणीर्बलमादर्शयितुं स शास्त्रजम् ॥ 6
 सविजित्य नृपाश्रितांस्तदा बुधवर्यान् कुतशास्त्रसुश्रमान् ।
 समवाप नृपाद्धनं बहु वरवासांसि सहर्षचेतसः ॥ 7
 नभसः किल तस्य दक्षिणा निखिलश्रेष्ठतमा नृपाज्ञया ।
 अभवच्च तथा दिवाकरशतमुद्राः प्रतिवर्षमामृत ॥ 8

-
1. नीतिवेत्ता	2. एकं वस्त्रं पात्रं च गृहीत्वा
3. सर्वस्वत्यागी	4. 1800 मितेवर्षे 5. द्वादशशतमुद्राः ।

नगरे प्रथिते वटो¹दरे स्वगुणैर्भूमिपतिं प्रसाद्य च ।
यशसा समपूरयद्द्रुतं निखिल दक्षिणदेशमेव सः ॥ 9

स निवासकृतेऽपि याचितः स्वसमीपे नरपेण सादरम् ।
विवुधस्तु न तस्य याचनमनुमेने स्वपुरीवियोगतः ॥ 10

अकरोत्सुधियो महात्मनः स्थिरवृत्तित्रिशतात्मिकां शुभाम् ।
अथ पञ्चसहस्ररूपकान् नृप आस्थानिकमादरं ददौ ॥ 11

इति तत्प्रचुरं धनं हरः समवाप्याधिपतिभ्य आदरात् ।
शिवमाकलयन् क्रमेलकैः शिवपुर्यां धनमानिनाय सः ॥ 12

स्वगृहस्य समीपवर्ति यदभिवि²क्राय महानिकेतनम् ।
उपभुज्यत एव तद् गृहं स्थिरवृत्तिश्च हरप्रपौतजैः ॥ 13

रिपुरि³वथरिहारिता रिफो रितरिष्टारिहरिगिरिर्धुरि ।
रिटिरिष्टरिफप्रसादितो हरनाम्ना च हरःस्तुतः पुरि ॥ 14

जगति प्रथितस्य धीमतो हरभट्टस्य सुतोऽभवत्तदा ।
जनकेन समो धिया गुणैर्बुधवीरेश्वरभट्टनामकः ॥ 15

समधीत्य पितुर्यशः स्मरन्नपिपेक्षाख्यनृपस्य संसदः ।
अवलोकयितुं द्युतिपरां विबुधान् जेतुमना जगाम सः ॥ 16

स पितेव जनानतोषयन् निजविद्याविनयादिभिर्गुणैः ।
प्रतिभामवलोक्य तस्य ते सह चित्तेण च चित्ततां ययुः ॥ 17

तत एकसुधीरसूययाऽसहमानो सुयशोऽस्य धीमतः ।
अकरोत्कठिनञ्च मारणं स नु तेन त्रिदिवं ययो बुधः ॥ 18

स तदा स जनो महीपतिः सकलौ दक्षिण देश एव किम् ।
विरहानलतप्तमानसः समभूदस्य महात्मनो मृतेः ॥ 19

अभवज्जयरामनामको बुधवीरेश्वरसूनुरात्मवित् ।
विरहेण पितुर्विषण्णहृच्चक्रमे सेवितुमग्निमेव सः ॥ 20

1. बड़ौदा इति ख्यात नगरम् । 2. आस्थानिकपदंप्राप 3. क्रीणातिस्म
4. चामरबन्धोऽयम् । रिपुरिवथस्यदेत्यसंपदः रिहारिहासा । तस्या अरिता
प्रापकः रिफः दातागिरिः महानश्रेष्ठ इत्यर्थः । रितःप्राप्तं । रिष्टमशुभं-
तस्यारिनाशको यो हारमाधवः रिष्टिनाम्नागणस्यरिष्ट्या, खड्गेन रिफः
युद्धं तेन प्रसादितः (दक्षाध्वरे इतिशेषः) हरः शिवश्च हरभट्टेन धुरि
श्रेष्ठायां पुरि काश्यां स्तुतः ।

रसखाङ्क¹कधरामिते शुभे समये गौरिसृतं प्रपूज्य च ।
 विधिवत्सदने स आदधे सह वैतानिकमग्निमार्यया ॥ 21
 प्रतिवासरमेव सन्ध्ययोरुभयोर्होमविधिं समाचरत् ॥
 विधिना प्रतिवर्षं वासरं हविषा देवगणानतर्पयत् ॥ 22
 अनलान् हविषा समर्चयन् तनयैर्वेदामितैर्गुणान्वितैः ।
 परिपूतचरित्रान्सदाशुशुभे तत्पुरभूषणो द्विजः ॥ 23
 तनयः प्रथमो महात्मनो जयरामस्य बभूव यज्वनः ।
 गुरुसेवनसक्तमानसः खलु नारायणभट्टनामकः ॥ 24
 वयसि प्रथमे कृतश्रमो लघुकाव्यादिषु चागमेष्वपि ।
 अगमत्र पितुर्वियोगतोऽखिल शास्त्रेषु परमं प्रवीणताम् ॥ 25
 स न वर्द्धयितुं यशो निजम् भवभाराभिभवात् शशाक च ।
 अजनिष्ट ततो² सुतत्रयमपि नारायणभट्टनामकात् ॥ 26
 जयरामसुतो द्वितीयको भुवि गोविन्द इति श्रुतो जनैः ।
 द्विजकर्भरक्षस्स आदधावनलान् श्रौतविधानतोऽचिरम् ॥ 27
 असुतस्स च यज्वनां वरः कृदवैतानकृशानुसेवनः ।
 रमवेदन³वेन्दुवत्सरे शिवमायुज्यमत्राप धर्मवित् ॥ 28
 सुषुवे तनयं तृतीयक गृहिणो तस्य च यं दयावतः ।
 सुगुणं तमसौ धरासुरः किल गोपालमभिख्ययाऽकरोत् ॥ 29
 स पपाठ च वेद्यादिमं सषडङ्गम्परिशिष्टसंयुतम् ।
 सपदक्रममाजटाघनं बुधनारायणदोक्षिताद् द्रुतम् ॥ 30
 समदर्शयदध्वरेषु स निपुणत्वं खलु यज्ञकर्मणः ।
 अभवत् कृतदर्शनश्रमः स तदर्थं विगमाय तत्त्वतः ॥ 31
 स्वयशः प्रसराय बुद्धिमान् स्थिरवृत्तिं प्रपितामहार्जिताम् ।
 अथ ताञ्च वटोदरस्थितां पुनश्च जीवयितुं स निर्ययो ॥ 32
 प्रशमादिगुणैश्चिभूषितं कृतविद्वज्जनतासमादरम् ।
 समवाप वटोदराधिपं स च वन्दीकृतवैरिमण्डलम् ॥ 33

1. 1906 मिते वर्षे

2. तस्मात्

3. 1946 मिते वर्षे

नृपतिं परितोष्य विद्यया श्रुतिपाठाभिरतान् जिगाय सः ।
नृपतिः सधनं वरांशुकमददाद् वृत्तिमयाऽन्वमस्त च ॥ 34

इति वित्तमदभ्रमर्ज्जयन् विविधान्देशगणान्परिभ्रमन् ।
वसति स्वगृहेऽधुना द्विजो यशसा शम्भुपुरीञ्चभूषयन् ॥ 35

तनयः स च बालनामको जयरामस्य वताग्नि होत्रिणः ।
विससर्ज शरीरमामिनः सहसा द्वादशहायनोऽन्तिमः ॥ 36

श्रीवीरेश्वरभट्टनामकसुतो नारायणस्यादिम—
श्चान्यश्चतुर्तनयः पितुःप्रियतमो यो माणिकाख्योऽवरः ॥

तेष्वन्त्यश्च मनोहरो जयपुराधाशस्यराज्ञयाः शुभां
वृत्तिं प्राप्य वसन्ति ते शिवपुरे सार्धं जनन्याऽधुना ॥ 37

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथकृते भट्टवंशकाव्ये
दिवाकरसुतहरभट्टान्वयवर्णनं नाम—

सप्तमः सर्गः ।

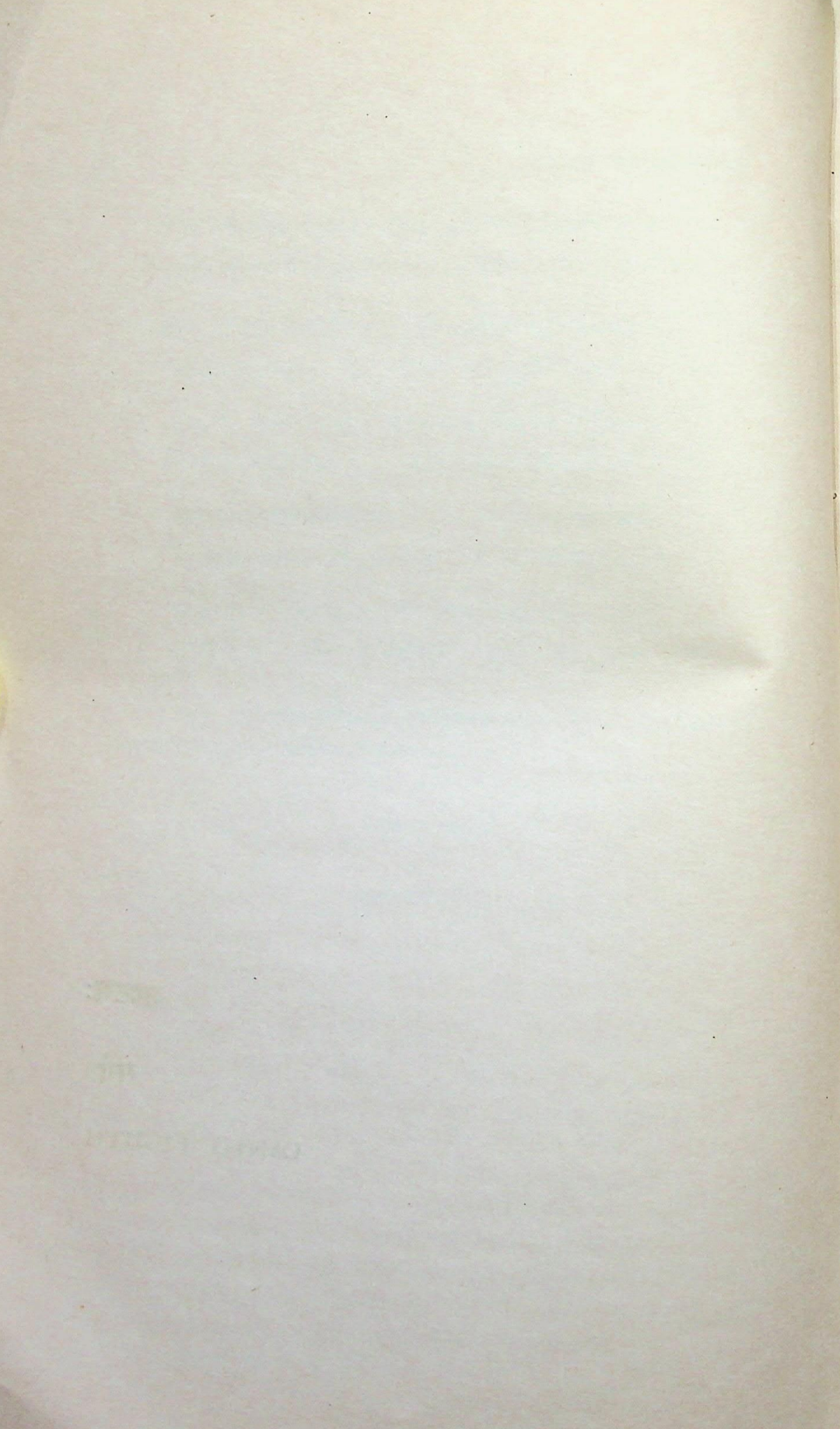
Canto Seventh

अष्टमः

सर्गः

CANTO EIGHTH

श्रीबालभट्टनामा यो दिवाकरसुतः सुधीः ।
 तृतीयोऽभूत्सतां मान्यः पितृपादाब्जषट्पदः ॥ 1
 विद्याङ्कुशवशीभूतविद्वज्जगजाधिपः ।
 ग्रन्थंचिदस्थिमालाख्यं चक्रे लोकहिताय सः ॥ 2
 द्रविणाचितभूदेवो देवोपासनतत्परः¹ ।
 परः स दयितः सत्सु सत्सुतानाप धर्मवित् ॥ 3
 दिवाकरतनजातो जनतारागतर्पकः ।
 सुदारकैर्वृद्धितोऽसौ लेभे मार्त्यगतां मुदम्² ॥ 4
 देवा³करिस्तुतो वादैर्देवतैश्च वशंवदैः ।
 दैर्घ्येण यशसा विप्रप्रविज्ञो भुवि साशयः ॥ 5
 सत्तात्वाससमायातं मेने तद्विहितं परम् ।
 तपसा तनुमातप्य गतः स्व सततस्वदैः ॥ 6
 तेष्वद्द्यो यः सखारामो ग्रहवाणा⁴ष्टभूमिते ।
 संजज्ञे वैक्रमेऽब्दे स दशम्यामाश्वयुक्सिते ॥ 7
 बयसि प्रथमे बाललीलातोषितमातृकः ।
 तातं प्रसादयामास मधुरं वाङ्मयं लपन् ॥ 8

1. शृङ्खलायमकम् 2. इमंश्लोकं पादशः वारद्वयं विलिख्य 'दिवाकरे-
 त्यादि' क्रमेण तुरंगं चालयेत् (अश्वगतिः) । 3. श्लोकद्वयात्मको
 मयूरबन्धोऽयम् । वशंवदैः ततस्वदैः विपुलघनदेः भुविदेवतैर्वाहाण्यदैर्घ्येण ।
 यशसा वादैः सिद्धान्तकथनैः स्तुतः साशयः विप्रप्रविज्ञः द्विजश्रेष्ठः स
 देवाकरिः दिवाकरपुत्रः तत् सत्रेषु यज्ञेषु अत्रासं समायातं गमनं परं
 विहितं विधिप्राप्तं (अनाहतोऽध्वरं गच्छेदित्यादि वचनात्) मेने
 यागादिकर्मतत्पर इत्यर्थः ।

अदत्त्वा मधुरं नाददस्वापरविवेकविद् ।
बाल्ये किमपि बालेभ्यश्चादत्तं नाददे स्वयम् ॥ 9

एका¹न्यिकोप्यभून्नायं गुरवः सफलश्रमाः ।
इत्थं स विद्याकूपारपारगाम्यमवदद्विजः ॥ 10

भूभृत्सभावनोन्मत्तदोषज्ञ²द्विपमर्दने ।
आसीत् स निश्चितमतिर्वैयाकरणकेशरी ॥ 11

सहसा तमगान्दाय यदागान्मतसाहसै ।
तं न राजसभानेजे जेनेभासजराननम्³ ॥ 12

स षट्शास्त्रकृतायासान् धीरान् संजित्य तत्र च ।
राजानं सजनं साङ्गं हर्षयन् कथनैर्निजैः ॥ 13 युग्मम्

राजाधिराजसमितौ सखारामो वटोदरे ।
गहावासो घनं भूरि चाससाद् स सादरम् ॥ 14 असंयोगः

पेशवेतिपदस्थस्य श्रीविनायकशर्मणः ।
चित्रकूटस्थिते राज्ये जगामास्थ बुधाग्रणीः ॥ 15

बभूवुः समितौ राज्ञां चित्ता⁴कारा इवापराः ।
बुधेत्स्मिन्भाषमाणे चित्र⁵कारा इवापराः ॥ 16

भट्टाख्यः पूज्यवंशत्वात् विद्यावत्त्वाच्च सर्वतः ।
दक्षिणां श्रावणे श्रेष्ठां प्रतिवर्षमवाप सः ॥ 17

विद्याः सोऽयं धर्मविद्⁶याः शिक्ष⁷या ।
ताभिर्बभावधीतभिर्जनः सम्मानभाजनः ॥ 18

इत्यर्जितं सराजभ्यो द्रविणं जनपोषणे ।
सहस्रशोऽयुनक् काश्यां क्षेत्रसंन्यासमग्रहीत ॥ 19

1. एकापपाठरहितः 2. विद्वान् ।
3. अत्रार्द्धश्लोकेन छत्रबन्धोऽन्याद्धनपताकाबन्धः । मतमिष्टं साहसं यस्य सः सभट्टः तमं मोहं गच्छन्तीति तमगास्तेषामन्दोबन्धनं तस्मै । सहसाज्जात् मत्तबुधमदशमनायेत्यर्थः । इनः श्रेष्ठोयशभोगजस्तस्मिन्नास्ते उपविशतीति इनेभासो जरसान्तः जः जेता य इनेभास जरानतस्तं तं सखारामभट्टं राजसभानईजे इति न किन्तुपूजयामासवेत्यर्थः ।
4. प्रतिपक्षिणः चित्रलिखिता इव । 5. विस्मयापन्नाः । (द्विचतुर्थयमकम्)
6. धर्मविद् याः 7. उत्साहेन (श्लोकेऽस्मिन् पादाद्यन्तयमकम्) ।

रामभक्तः स¹ राजाचर्यो देवराजो यथा स्वरा ।
राजते स्म स राष्ट्रेषु सखारामस्तथापुरा² ॥ 20

भूषयञ्छम्भुनगरं नगरन्ध्रं यथा हरिः ।
जयन् स प्राज्ञसंमरं समरंस्त सुखे⁴ वने ॥ 21

सखारामाह्वययो मान्यान् जनवन्द्य⁵ कृतिर्विधौ ।
सुखा⁶ गमाचयो हान्या⁷ स्ताननिन्द्यमतिर्दधौ ॥ 22

लोके लोकेड्यवशेन हित्वा⁸ हित्वादिदुर्गुणान् ।
तेने तेनेह सत्कर्म मेने मेनेश⁹ सेवनम् ॥ 23

काश्मीरराजकाशीस्थपाठालयसुपाठकः ।
अभूत्प्रार्थनया राज्ञो वर्षे त्रित्य¹⁰ ङ्कभूमिते ॥ 24

विद्वत्पूज्यसखारामोऽध्यापयन् मनुजान् भुवि ।
विराजत इवार्थज्ञः सशिष्यो गोप्यतिर्दिवि ॥ 25

विदुषां भारते वर्षे गर्विणां ख्यातमुच्छवि ।
विस्तारेणास्यकीर्तिनां पाण्डित्यं भातिवि¹¹ च्छवि ॥ 26

विस्तारिता दया यादवानां स ममताकृते ।
सदा दासकृपोऽस्तावि विस्तारगमरेण¹² गोः ॥ 27

-
1. यथा स प्रख्यातो देवराजः स्वः स्वर्गे आराजते तथा पूर्वं स भट्टः ।
2. अत्र 'बीटिकाबन्धः' । 3. विद्वत्सभारूपं, सिंहपक्षे प्रकृष्टबोध-
रहिताः पशव इत्यर्थः तेषां समरम् 4. काशीपुर्यामानन्दवनत्वात् ।
5. धर्मानुष्ठाने (श्लोकेऽस्मिन् 'गोमूत्रिकाबन्धः') 6. सुखराशिः, शास्त्र-
संग्रहरूपश्च 7. मान्यांस्तदतिरिक्तांश्च पोषयामास । 8. पिशु-
नत्वादि । 9. मा लक्ष्मीस्तस्या इतः स्वामी विष्णुः ईशः शिवस्तयोः
सेवनं सत्कर्म मेने । (श्लोकेऽस्मिन् पादादियमकम्) । 10. 1933
मितेवर्षे 11. खड्गबन्धोऽयम् । 12. गोः अमरेण कृष्णेन दया
विस्तारिता, गोः पृथिव्याः, अमरेण ब्राह्मणेनास्तावि । (श्लोकेऽस्मिन्
धनुर्बन्धः) ।

इत्थं विधायचारित्रम् पुत्रोविषयांस्त्यजन् ।
प्रब्र¹ज्योक्तवा किलोङ्कारंभित्वाऽगात्सूर्यमण्डलम् ॥ 28

द्वितीयो बालभट्टस्य चात्मारामोऽभवत्सुतः ।
हैय²ङ्गवीनहृदय आर्त्तत्राणपरो बुधः ॥ 29

रामपादाब्जसेवातो लेभे वंशकरो सुतौ ।
सीता³नन्तादिरामान्तनामयुक्तौ विमातृजौ 30 ॥

स⁴ रामचरणाम्भोजे वदन्निति सदा मम ।
मतेनीरसभूभोगभुवन्त्यक्त्वाऽनिशं वस⁵ ॥ 31

सहसा ममतामत्र हरन्साममतात्सः⁶ ।
गन्तुं परं च धाम स्थानमहासीन्महेनसः ॥ 32 युग्मम

बालभट्टाद्धर्मपत्न्यां जज्ञेधर्मभृतांवरात् ।
वेणीरामाह्वयः सूनुर्विविधज्ञानभूषितः ॥ 33

ऋग्वेदं साङ्गमभ्यस्यलेभे जनकृतादरम् ।
ऐहिकान् विषयान्सर्वान् विनासन्ततिजात्सुखात् ॥ 34

गङ्गारामभिधानो यस्तुर्योऽभूद्बालभट्टजः ।
रामानुजो राममिव ज्येष्ठभ्रातरमन्वगात् ॥ 35

शब्देन्दुशेखरादीनां व्यधात्लोकहिताय यः ।
विवृतीर्भैरवीत्याख्या मिश्रोपाह्वश्चभैरवः ॥ 36

तस्मादवाप शास्त्रादिज्ञानमज्ञाननाशनम् ।
अद्वितीयो बुधवरो मन्त्रशास्त्रेऽप्यगण्यत ॥ 37

ततो धीरः सुतादारविरहाकुलमानसः ।
विन्ध्यक्षेत्रमनासक्तो विषयेषु जगाम सः ॥ 38

1. संन्यस्य, प्रणवमभ्यस्य, द्वावेतोपुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ इत्युक्तेः ।
2. नवनीतवत् कोमलचित्तः .3 सीतारामोऽनन्तरामश्च 4. हे मम मते बुद्धे नीरसा ये भुवो भोगास्तेषां भुवं स्थानं धनपुत्रादिरूपं त्यक्त्वा रामचरणाम्भोजेऽनिशं वस इति सदा वदन्, स आत्मारामो साम्नामतोऽत एवात्रसोदुःखरहितः अत्र मन्प्यदेहे सहसां मममतां हरन्, सन् परं धाम मोक्षं सत्तुं गन्तुं महेनसः स्थानं देहरूपमहासीत्त्याज ।
5. अत्र द्विशृङ्गाटकबन्धः । 6. विविडितचक्रबन्धः । विविडितं पद्मकोणं मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

रा¹गिहृत्सुजनाधारा राधा²कान्त प्रिया³क्षरा ।
 राक्षसान्तकरी मारा⁴ रामा या मोहिनी वरा ॥ 39
 राव⁵रूपा विज्ञ⁶तरारात् विन्ध्यमहोधरा ।
 राध⁷नासंकुदमरा रामस्तुष्टाव तां गिरा ॥ 40
 अथ नित्ये स तत्रत्यैस्तद्गुणाहृतहृज्जनैः ।
 विधाय सादरं वृत्तिं मोरजापुष्पसुकैः ॥ 41
 उदारमतिको विद्वान् दा⁸तेति सुजना भुवि ।
 रतिप्रदो¹⁰ रागिनाको ममुदोऽयं स्म राजति ॥ 42 अर्द्धभ्रमकः
 दानवारितलोकार्तिः कीर्तीन्दुहृतदिक्तामाः ।
 बभूव तत्र गोस्वामिजयरामगिरिर्महान् ॥ 43
 महाराज्जयरामश्च विहारारिधरामरम् ।
 रामराधगिरानर्च्य काम¹¹राज्जयरानतः ॥ 44 मुरजबन्धः
 राजराजसमात्तस्माद्रविणं भूरि सादरम् ।
 अवाप्य छातान् बहुशोऽध्याप्यतत्राधुवास सः ॥ 45
 गङ्गाराम सदा मत्तान् वयस्तान् छायापवेशतः ।
 गन्ताराजसभामज्ञानं व्यधाच्छास्त्रोपदेशतः ॥ 46 कुण्डबन्धः
 भेजेऽघघातिनी गङ्गा गङ्गारामेण भाविना ।
 विना कमपि सन्देहं देहं न प्राप्नुयां पुनः ॥ 47
 गङ्गाराम स्मरन् गङ्गां सततं तत्प्रभावभु¹⁰त् ।
 असूनुदारस्तत्रासावहसीत् स्वतनुं मुदा ॥ 48 अतालव्यः
 आत्मारामस्य योऽनन्तरामाख्यो ज्येष्ठात्मजः ।
 श्रेष्ठापितृव्यतोऽध्येष्ट शास्त्रं व्याकरणादि सः ॥ 49
 शास्त्राभ्यासाय्यमातुन्नजनकायोगतामसः ।
 वाराणस्यां व्यवाजह्ने ह्येपितप्राज्ञसंहतिः ॥ 50

1. रागि, भक्तियुक्तं हृदयेषां तेषां सुजनानां आधाररूपा 2. कृष्णप्रिया
 भगिनीत्वात् 3. नित्या 4. लक्ष्मीप्रदा 5. शब्दात्मिका 6. बोधरूपा
 7. आरातः वासार्थं स्वीकृतः । 8. सेवाकारिणो देवाय स्याः रामः
 गङ्गारामः 9. यं सुजनाः दातेति वदन्ति । 10. सन्तोषप्रदः 11.
 महन्धजयरामगिरिः 12. विषयेष्वनासक्तो ब्राह्मणस्तं 13. रमणीया-
 राधनयुक्तवाण्या 14. कामराट्कामदेवस्तस्माज्जयं राति आदत्ते इति ।
 15. निःसन्देहम् । इलोकेऽस्मिन् शृङ्खलायामकम् ।
 16. गङ्गाप्रभावः

वंशकृत्तनयाभावखिन्नमानस आददे ।
 पुत्रदानविधानेन सभार्यः सुकुल सुतम् ॥ 51
 तस्यानुजः शुद्धगतिः सीतारामो विमातृजः ।
 उद्धे टोपरोपाह्वकाशीनाथात्मजां वराम् ॥ 52
 संसारभारवहनान्नाभूद् भ्रातृसमो बुधः ।
 स दिलीपो रघुमिव लेभे वंशकरं सुतम् ॥ 53
 पूर्वजस्मृतये नाम्ना सीतारामो दिवाकरम् ।
 चकार तनयं प्रेम्णा बालमित्यपरेण तम् ॥ 54
 बटोदरमहाराजप्राप्तसादरवेतनात् ।
 पपाठ मातुलान्यायं स राजाराम शास्त्रिणः ॥ 55
 मनीषिजनताधीशात् श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणः । शरयंत्रबन्धः
 विनीत जडतापाशात् वा गङ्गाधनशास्त्रिणः ॥ 56
 पपाठ सकलाविद्याः सव्याकरणदर्शनाः ।
 सपाकसफलाविद्याः सुव्यापारप्रदर्शनाः ॥ 57 कपाटबंधः
 विदुषां समितौ तस्मिन् भाषमाणे ह्ययं बुधः ।
 विद्वत्सखारामसमो भवितेत्यब्रुवन् जनाः ॥ 58
 श्री¹दिगट्टक्षोभभारं मानो माप च नो नरम् ।
 श्रीवासकविरन्तारं तातातापकृतादरम् ॥ 59 तुलाबंधः
 द्विजेन्द्राद्रामकृष्णख्यं वासुदेवादिवाजनि ।
 तस्मिन्नारायणप्राभाकरनामसुतद्वयम् ॥ 60
 जल्पाको हरिरामनामकसुधीर्योजन्तरामात्मजः,
 तस्मात्कृत्रिमपुत्रकात्स गणपत्याख्ययुतोऽजायत ।
 कल्पानाहतरामनामकथधीरोऽजन्तरागात्मकः,
 तस्माद्द्वित्रिमपुत्रकामगदपप्रख्यापितोऽजीयत ॥ 61 व्योमबन्धः

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मज कान्तानाथक्ते भट्टवंशकाव्येदिवाकर-
 भट्टसुनुबालभट्टवंश वर्णनं नाम अष्टमः सर्गः

Canto VIII

1. श्रीयुक्ताः ये दिक्षु अट्टाः आपणस्थाः, महाजनाः इत्यर्थः, तेषां क्षोभो धर्मक्षोभस्तस्य मारः, नाशकस्तं प्रसादकं, श्रीवासाः धनिकाः कवयो विद्वांसश्च तेषां प्रसादकं तातस्य पितुः अतापं दुःख रहितं कृतः, आदरो येन तं नरं तुलादण्डस्याक्षरनामानं दिवाकरं मालक्ष्मीराप मानोगर्वश्च नो आप ।
2. हरिरामात् ।

नवमः

सर्गः

CANTO NINTH

गोविन्दसूनुश्च दिवाकराभिधो
 यश्छन्दसां तत्त्वमबोधयज्जनान् ।
 तस्यैव भट्टान्वयसर्ग इप्सित
 आसीच्चतुर्थः श्रुतबोध^२ आत्मजः ॥ १

विद्वद्वरः स्वतनयं समवेक्ष्य राजा—
 रामं स शास्त्रकुशलं च विवाहयोग्यम् ।
 धर्माधिकारिकुलभूषणया विवाहं
 चक्रे विचिन्त्य सुतया स्वकुलप्रतिष्ठाम् ॥ २

स्वर्गं गते पितरि वेदविदग्रजन्मा
 चेच्छत्स तातऋणमुक्तिमपुत्रभावात् ।
 काले गते बहुतिथे समभूत्सुतीजस्य
 जातक्रियां समकरोद्विधिना च विद्वान् ॥ ३

१. वेदानां वृत्तानां च ।

२. श्रुतबोधस्य वृत्तानां क्रमेण कथनात्सर्गस्य तत्त्वं भट्ट पक्षे प्रसिद्धबोधः ।

उत्पाद्य रामकृपया तनयं स तस्यां
गौर्यां कुमारमिव भूतपतीरराज ।
भट्टाभिधं च पुनरस्य मृते कलत्रे
तं पायगुण्डकुलजा तनयाऽथ वव्रे ॥ 4

उद्धाह्य तं दिनकरं प्रथमं स पुत्रं
तीर्थविगाहनकृते तदनु प्रतस्थे ।
तत्रैव नश्वरतनुं भवपाशरूपा—
मुञ्जाञ्चकार गृह्णीमिव वीतरागः ॥ 5

आर्यायुतः स वृत्तं जनकाय विमातृपुत्र दानाख्यम् ।
नो पृष्ट्वा च कुलीनान् श्रुत्वा निविण्णचित्तोऽभूत् ॥ 6
गीर्तिं कुर्वन् विष्णोः प्रादान्मणिकर्णिकास्थितं गेहं ।
तुष्टः पितृव्यजेभ्यो मुञ्चन् वंशक्रमागतां ममताम् ॥ 7
उप³गीतिज्ञो भट्टः प्रस्तरवीथिस्थिते ससुखम् ।
सह भार्यया दिनकरो मातामहनिवेशने न्यवसत् ॥ 8

अक्ष⁴रपक्ति पुत्रवरः स ।
शीघ्रमपाठीत्तीक्ष्णमतिःत्वात् ॥ 9

शशिवदनेयं दिनकरनाम्नः ।
सुजननसूनुं परिसुषुवे यम् ॥ 10

हस्ती यां मद⁵लेखां प्राप्याऽभूद् गजराजः ।
तद्वत्पुत्रवरोऽयं तारुण्यं नरराजः ॥ 11

श्लोकान् निर्माय सद्वृत्तानुत्तमश्लोककीर्त्तनान् ।
अतोषयद् गुरुं काशीनाथं स कमलाकरः ॥ 12

पद्यं वासं च रामस्य चित्रकूटगिरि तदा ।
अशिश्न्यन्महाराजः पेश्वोपाह्वयविनायकः ॥ 13

मा⁷णवकाक्रीड इव प्राददतार्थं नभसि ।
योग्यतया यो विदुषे संसदि वादादनघः ॥ 14

1. इतः प्रभृति श्रुतबोधस्थवृत्तानामारम्भः प्रतिश्लोकं तन्नामापि आर्यायुतः स्त्रीसहितः । 2. स्तुतिम् 3. वीणावादनकुशलः 4. वर्णमालाम् 5. मद-पङ्क्तिम् 6. यथा बाला उदयानविहारादिष्ववत्युदाहेन घनव्ययं कुर्वन्ति तच्छ्रावणेमासि विद्वद्भ्योदानम् । 7. चित्रकूटगिरिरूपिणीम् ।

नगरस्वरूपिणीमिव मुदेवतां समाश्रयन् ।
स रामचन्द्रनामको नृपं च विश्वरूपकः ॥ 15

विद्युन्मालाकार्णित कन्यां प्रादादस्मै भट्टाय स्वाम् ।
स्मृत्वा वंशं सर्वश्रेष्ठं शैलो गौरीं रुद्रायेव ॥ 16 युग्मम्

नावदे स्रक् चम्पकजाना नाककृता नानागुणहेम्ना ।
नाशदभिन्ना नाकसुपन्ना नायकजेनानाभिसुविन्ना ॥ 17

तन्मणिवन्द्ये रत्नमयं तत्पतयेऽदादाभरणम् ।
भट्टकुले वन्द्ये जगतां चिन्तयमानौ जन्म धिया ॥ 18

कृत्वोद्वाहं शा³लिनीं तां विधाय
राजारामस्यात्मजः स्वात्मजस्य ।
हुत्वा स्मार्त्तं प्राप्य मानं नृपेभ्यो
व्यावृत्तात्मा यापयामास कालम् ॥ 19

हं⁴सीवेयं गुणचयवरा दध्ने गर्भं दिनकरवधू ।
श्रुत्वावृत्तं जनकसदने निन्ये तत्स्थैः प्रसवसुकृते ॥ 20

दोध⁵कमेव तदा सुषुवे गौस्तस्य गृहे शुभलक्षणमासीत् ।
तस्य तथैव सुतंदुहितासाऽसूत शुभेऽह्नि कुमारमिवोमा ॥ 21

तस्ये⁶न्द्रवज्रावतुल्यमग्निनयन्त्रारवं द्वारि भटाः⁸ प्रचक्रुः ।
ते विश्वरूपस्य सुता⁹सुतोऽभूत्प्राप्येति हृष्टस्यचराज्ञ आज्ञाम् ॥ 22

उपे¹⁰न्द्र वज्राकृ¹¹तिमेनमेष¹² चिरस्थिति¹³ कुर्विति तं ययाचे ।
चकारनाम्ना स्मृतये च ना¹⁴थं सुतं स कान्तादमथ स्वनाम्नः ॥ 23

1. विनायकराव पेशवाहयम् 2. नायकः श्रेष्ठो यो जः जनकस्तेन नाना-
गुणयुक्तसुवर्णेन नविद्यतेऽकं दुःखं यस्मिन्कर्मणि तथाकृता नाशदान्य-
शुभानितेभ्योभिन्ना (शुभलक्षणेत्यर्थः) नाकाःस्वर्गात् सुपन्ना पतितेव (व-
शब्दश्चाऽर्थे) चम्पकजास्रक् चम्पकमालानावददे इतिनकिन्तुददे एव, चम्पक-
मालानामवृत्तामिदम् । कदलीबन्धोऽयम् । 3. गृहस्वामिनीम् 4. क्षीरतीर-
विवेकवद्गुणग्रहणेवरा 5. वत्सम् 6. वज्रनिर्घोषतुल्यम् 7. बन्दूक, इति
प्रसिद्धम् 8. राजयोधाः 9. दोहित्रः 10. हेहरे 11. वज्रवद्दुर्बदेहम्
12. रामचन्द्रविश्वरूपः 13. चिरंजीविनम् । 14. कान्तानाथम् ।

पयो^१ विकारानुपजा^२ति मिष्टान् विश्राण्य दौहितजनप्रहृष्टः ।
काश्यां समायात्सच विश्वरूपो विश्वेश्वरं द्रष्टुमना सवर्गः ॥ 24

आ^३ख्यानकीस्ताः कमलाकरोऽसौ पठन्सदा भागवतं पुराणम् ।
प्रसादलब्धं यदुनन्दनस्य चकार कृष्णाह्वयमात्मजं च ॥ 25

प्राप्य पावकरथो^४द्धतां गतिं गालवेशनगरं जगाम सः ।
तं प्रसाद्य निजविद्यया धनमाससादविपुलं वरांशुकम् ॥ 26

स्वागतेति समये नवरात्रे मूर्तिरेव खलु दाशरथेश्च ।
रामनामकमलाकर एष संव्यधादपि तृतीयसुतस्य ॥ 27

कृत्वोद्वाहस्यथक्रियां वैश्वदेवीं,
तद्दूपाह्वस्य स्वाहिताग्नेः सुपुत्र्या ।
कान्तानाथस्य स्वीय सूनोर्विवाहं,
चक्रे मैथिल्या राघवस्येव तातः ॥ 28

वृषतोटकमेव सदा शमयन् कमलाकर एष विशुद्धमतिः ।
प्रततानचधर्ममतीव भुवि वरशिष्यगणं सुमतिं विदधत् ॥ 29

भुजङ्गप्रयातं यथा ताक्ष्यभीतेः प्रतस्थे तथास्वः स संसारभीतेः ।
सुतांस्त्रीन् सुताःपञ्च लोके विहायधनं चार्जयित्वा प्रतिष्ठाप्य
शम्भुम् ॥ 30

द्रुतविलम्बितमत्युपदेशतः सकलमन्दमतित्वमनाशयत् ।
द्विपसुधीमदमर्दनकेशरी शिवपुरी^५पतिनाम दधत्तदा ॥ 31

प्रमिता^६क्षराणिव निशम्य ततो धियमापयोनिखिलदर्शनजाम् ।
नृप^७राम एष भुवि शिष्यवरो खलु पाणिनिं चयममंस्त जनः ॥ 32

हरिणीप्लुतवद्द्रुतगामिनीं सुमतिमाप्यपपाठ किलत्रयीम् ।
नवहायन ए^८व य आश्रयत् सुपदवीमिति बालसरस्वती ॥ 33

-
1. 'पेङ्गा' इति लोके प्रसिद्धम् 2. जातिमध्ये 3. भारतादीतिहासान् 4. रेला-
ख्यानेन शीघ्राम् 5. काशीनाथशास्त्रीति 6. दिक्प्रदर्शनमात्रेण 7.
राजारामशास्त्रीति 8. बालशास्त्री ।

तद^१च्यवंशस्थसुशिष्य एष वा पतञ्ज-जिर्जैमिनिरिव गौतमः ।
मनुः कणादः कपिलोऽथ शङ्करो मतिप्रभावाच्च जनैरमन्यत ॥ 34

तस्ये^२न्द्रवंशाकृतयो महात्रिय-
श्रद्धात्ता भृशं सन्ति त्रिकोर्णकीर्त्तयः ।
शुश्रूषया श्रीगुरुबालशास्त्रिणः
प्राप्ता मया व्याकरणादिदक्षता ॥ 35

लोकेश्वरीति विज^३यिनी प्रभावती
तद्देशदर्शनसुबुभुत्सया तदा ।
पाठया^४लयाधिकृतगफाख्यधीमतो
भाषां च दर्शनमपठं सकाशतः ॥ 36

ज्वालामीक्षितुमनसा प्रह^५र्षिणीं तां
प्रास्थायीशनगरतो मयैकदा च ।
देवीं तत्र कनकमन्दिरस्थितां ता-
मद्राक्षं हिमगिरिमूर्द्धनि राजमानाम् ॥ 37

वृ^६क्षैर्वसन्ततिलकादिभिरावृतं तद्
रेवालनामकसरश्च हिमालयस्थम् ।
गत्वावगाह्य तत ईशमपूजयं च
यत्राऽल्परम्यगिरयः प्रतरन्ति नौवत् ॥ 38

तदनु तुहिनभूभृन्मालिनीं द्वारगङ्गा
निखिल जनमपापं हातुकामस्त्वगच्छम् ।
कुरु^७कुलरणभूमिं चागमं द्रष्टुकामो
ग्रहणसम सुपर्वस्तानमन्त्रातिपुण्यम् ॥ 39

-
1. उभयविषयवंशपूज्यत्वात् ।
 2. एष पतञ्जलिर्वा जैमिनिर्वा इत्यादि बोध्यम् ।
 3. श्रेष्ठविद्यावंशरूपाः ।
 4. भारतेश्वरी विक्टोरिया इति ख्याता ।
 5. प्रसिपल पदारूढ ए० ई० गफामिधमहाशयस्य ।
 6. विस्मयभूतत्वात्प्रकृष्टहर्षदात्रीम्,
 7. आम्नज्ञावुकादिभिः ।
 8. कुरुक्षेत्रम् ।

अथ च हरिणी¹कान्तिं दृष्ट्वा हरिं हरमागमं
सुखदमिववै²कुण्ठे कैलाश ईशपुरीं शुभाम् ।
गुरुवरकृपातो देवोपाह्वकन्यकया ततः
परिणयविधिं भ्रातुः कृष्णाभिधस्य शुभं व्यधाम् ॥ 40

थिवोना³माध्यक्षो गिरि⁴शिखरिणीसन्निकटगे
स विद्या⁵शालानां प्रथममथ मित्रपुरगते ।
आकाशीन्मां प्रा⁶ज्ञं मुकुलमिति पाठालय इतः
नियुक्तं चाष्टा⁷श्वाष्टशशिविमितेऽब्देयिशुकृते ॥ 41

विवाहमनुजस्य चाहमवलोक्य पृथ्वीमिव
क्षमागुणयुतां ततः सुकुलजामकार्षं मुदा ।
अथो हनुमता कृतं ध्यवृणवं च गङ्गाष्टकम्
हया⁸ग्निनवभूमिते शरदि पूज्यगुर्वाज्ञया ॥ 42

मन्दा⁹क्रान्तो मतिगुणगणैष्टोपरे इत्युपाह्व-
राजारामस्य वरविदुषो न्यायबोधं सकाशात् ।
संप्राप्य व्याकरणसुमतिं बालशास्त्रिभ्य एष
स्वर्द्रष्टुं ह्याल्पवयसि बुधश्चागमत्कृष्णभट्टः ॥ 43

रामाख्यः कमलाकरस्य तनयः शार्दूलविक्रीडित
आक्रम्यैष यथाविधि श्रुतिगिरी साङ्गावलङ्घ्यावपि ।
श्रीनारायणनामकं त्वजनयत्पुत्रं गुणालङ्कृतं
पत्न्यां दाशरथिर्लवं जनकजायामात्मरूपोऽनुगम् ॥ 44

रामोऽऽक्ष¹⁰स्त्रधरां तां नयनसुखकरीं मुख्यरामेशमूर्तिं
सेतुंघ्ननिवोच्चैर्भवतरणकृते रामनिर्बद्धसेतौ ।
प्रातस्थे द्रष्टुकामः स्वजनविरहितः पूर्वजैर्याप्यदृष्टा
दूरस्थत्वाच्च रामे¹¹षुनव शशिमिते हायने वैक्रमाये ॥ 45

1. सुवर्णपतिमाकान्तिम्, 2. कानपुराख्यनगरस्थे 3. डाक्टर थिवो नाम
महाशयः 4. विन्ध्यवासिनीसमीपस्थे 5. पश्चिमोत्तरदेशस्यविद्यालया-
नामध्यक्षः 6. प्रथमपण्डितम्, 7. १८७८ क्रीमृशाके 8. १८३७ वैक्रमे
9. श्रीगङ्गारामभट्टाज्ञया 10. मन्दा आक्रान्ताः येन सः 11. रुद्राक्ष-
मालाधारिणीम्, 12. १९४३ संवत्सरे ।

रामोऽथ वीक्ष्य वरविन्ध्यनिवासिनीं प्राक्
पश्चान्महीधरपुरे खलु शारदां च ।
सोपानराजि^१मृतुरामशरैर्मितां ता-
मारुह्य सुम्भमथनीं वरदां ददर्श ॥ 46

रामस्ततः समवगाह्य स नर्मदां च
गोदावरीं पृथुजलामपि पञ्चवत्याम् ।
गत्वाऽथ पण्डरपुरे परिपूज्य नाथं
विस्तीर्णसिन्धुमवलोड्य च चन्द्रभागाम् ॥ 47

दृष्ट्वा तदन्वकल कोटपुरे च सिद्धं
तत्रत्यराजकृतमादरमाप धीमान् ।
पापौघनाशनरतां वरकृष्णगङ्गां
शुद्धां व्यगयद्घौघहतुङ्गभद्राम् ॥ 48

उल्लङ्घ्य सप्त च गिरीन् शिखरस्थितं
व्यैशिष्ट्यं तं कपिलतीर्थगवेङ्कटेशम् ।
एवं चिदम्बरशिवप्रतिमां सगौरीं
रम्यां द्विजो रुचिरहाटकमन्दिरस्थाम् ॥ 49

देव्या च मध्यगतया प्रययौ द्विधोक्तां
काञ्चीं स विष्णुशिवभक्तनिवासभेदात् ।
पस्पर्श मण्डपगतामथ हेमपल्लीं
यत्स्पर्शनाद् भवति चा^२जनि दोषशून्यः ॥ 50

स्नात्वा कावेर्यां रङ्गनाथं स विष्णुं
दृष्ट्वा स्थानं शाङ्करं कुम्भकोणे ।
राज्ञः सम्मानं प्राप्य तञ्जावराख्ये
देशे चानर्च श्रेष्ठभृत्येशलिङ्गम् ॥ 51

देवीं मीनाक्षीं मक्षिकादोषहर्त्रीं
यस्याः प्रासादो विस्तृतो मर्त्यलोके ।
रामस्तां सम्यक् पूजयामास तीर्थे
स्नानं पाप^३घ्नि व्यादधद्वेगवत्याः ॥ 52

1. ५३६ मिताम्, मैहर इति प्रसिद्ध नगरम् ।
2. आजन्म पल्लीपतनदोषशून्यः ।
3. पापनाशके ।

सेतूपकण्ठमवगाह्य महासमुद्रं
 रामेश्वरं च सिकतामयलिङ्गरूपम् ।
 गङ्गाम्भसा समभिषिच्य च ह्रस्वपाठं
 कुर्वन् यथाविधि तदा समपूजयत्सः ॥ 53

विक्ष्यैव दाशरथि पूजित रामनाथं
 नन्दीश्वरं तु गिरिशृङ्गमिवातितुङ्गम् ।
 तन्मन्दिरं च सुरसङ्घयुतं विशालं
 मेने तदा स कृतकृत्यमिवात्मजन्म ॥ 54

संवीक्ष्यानन्तशयनगतां पद्मनामाख्यमूर्तिं
 शेषे सुप्तामुदधितनयासेवितां ब्रह्मयुक्ताम् ।
 मार्गे सोलापुरगतबुधैः सादरं पूज्यमानः
 काशीं गत्वा निवसति सुखं सेवमानः स शम्भुम् ॥ 55

सीताभर्ता प्रतापो परशुरयरमो वामनो मह्यमत्स्यो
 गोपा भूपार्च्यपादो कमठमठमहः सूकराकल्पकल्पः ।
 गन्धर्वाधर्तृधर्मो मदगदकदनो लोकशोक प्रकर्ष-
 स्तापान्नः पातु पाता कुलमलमलवः सिंहदेवस्यहर्ता ॥ 56

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मज कान्तानाथभट्टकृते भट्टवंशकाव्ये
 दिवाकरसूनुराजारामभट्टवंशविस्तारकथनं नाम नवमः सर्गः ।

Canto Ninth

दशमः

सर्गः

CANTO TENTH

त'थ्याकारक भट्टवंश सुजना वंशस्थमाथप्ररा
धमन्तारिभट्टस्वरूपसुधियो नाकाप्तिकृत्कृत्यपाः ।
विश्वानाशक वन्दनीयसुखदाः काव्यं परातंसते
तेषां सन्ततिसाधनाय विभवारा विन्ध्यपाः स्तूयते ॥ 1

विधाता यां विष्णुश्रवणजनिता दुष्टदनुजौ
निरीक्ष्यास्तौद्घोरो भयविकलचित्तोऽनु मनसौ ।
महाकालो तुष्टा हरिनयनतो निर्गतवती
स्वमायासंभूढौ सपदि हरिणाघातयद्भू ॥ 2

पुरेन्द्रादिस्वास्थ्यं महिष दनुजे संहृतवती
तदा ब्रह्मादीनां हरिहरमुखानां लपनतः ।
गता तेजोरूपा परमरमणीयाकृतिरसौ
कृतातिथ्या शस्त्रादिभिरनिशमस्तावि विबुधैः ॥ 3

-
1. सत्यस्वरूपा ये भट्टवंशस्थ सुजनाः पूर्वजेषु मोक्षमार्गप्रदाः धर्मनाश-
कानामपि भट्टस्वरूपा विद्वांसः, अतएव स्वर्गमप्तिं कर कृत्यानां ज्योतिष्ठी-
मादीनां रक्षकाः, विश्वपालका अतो वन्दनीयाः सुखदाश्च ये सन्ति तेषां
काव्यं नीतिं परातंसते भूषयते, सन्तति साधनाय, विभवारा विभवदात्री
विन्ध्यवासिनी स्तूयते । चक्रबन्धोऽयम् ।

ततः सेनानीभिर्महिषबलपैस्तत्र शतशो
मुखश्वासोत्पन्नाः किल गणगणास्ते युयुधिरे ।
महालक्ष्मोराद्या महिषमुखतश्चाद्धं निसृतं
शिरश्छित्त्वा सा तं पुरुषमवधीन्मङ्गलकरी ॥ 14

अयेन्द्राद्या देवाः सबलमहिषस्य क्षयकरीं
स्तुवन्तिस्माद्यां तां सुनतशिरसो लोकजननीम् ।
स्मृता मातस्त्वं नो भव परविपन्नशानकरी
वरं वव्रुश्चेत्थं धनतनयदात्री स्तुतिकृताम् ॥ 5

मखांशञ्छुम्भाद्याः पुनररिपवस्ते समहरन्
स्तुवन्ति स्मागत्य स्मृतवरसुरास्ते हिमगिरिम् ।
सुसौन्दर्यां तुष्टां हिमगिरिसुतादेह निरितां
गिरं दृष्ट्वा भृत्यौ स्वपतिदनुजायाकथयताम् ॥ 6

समानेतुं जप्तो हृतकचचलां तां मणिमयीं
ससैन्यस्तां गत्वाऽवददिति भज द्राक् तमधिपम् ।
अधावत्किं मां चेन्नयमि करवाणीति कथित—
स्तदा सा हुंकारेण च तमदहद्भूम्ननयनम् ॥ 7

तदादिष्टं चण्डं समदमय मुण्डं च सबलं
गिरो दृष्ट्वा काली भ्रुकुटिलललाटान्निरगमत् ।
चिरं युध्वा ताभ्यां सपदि सत्रलो तौ समवधीत्
तदोक्ता चामुण्डा भव धृतशिरस्त्वादिति तया ॥ 8

निशुम्भः शुम्भश्च स्वयमगमतां संयति तदा
ह्यवापुस्तद्रूपाः सपदि मरुतां शक्तय इह ।
निजधनुस्तादेव्यो रुधिरजनितांश्चासुरगणान्
पपातास्त्राविद्धो भुवि रुधिरबीजोऽपरुधिरः ॥ 9

1. सरस्वतीरूपाम् ।
2. देवानाम् ।

ततस्तुष्टा वाणी निहतदनुजा देवसुखदा
 प्रयुध्यास्त्रैस्ताभ्याम् सह दनुजपाभ्यां भगवती ।
 निपात्यारं शुम्भं प्रहितशरकं शूलनिहतं
 शिरश्छित्वा देवी मरुदरिनिशुम्भं हतवती ॥ 10

अबन्धु शुम्भोऽथा¹ख्यदपरवलाद्युध्यस इति
 वदन्तीमेकैवाहमिति विविशुः शक्तय इमाम् ।
 नियुद्धं कृत्वा वाङ् नभसि मुनिविस्मापकमियं
 जगत्यां तं चापातयदुदरशूलाग्र निहतम् ॥ 11

हते देव्या शुम्भे समधवसुरास्तुष्टुवुरिमां
 नमोऽस्तुवित्थं नारायणि सकलशक्त्यात्मसुखदे ।
 ददौ देवेभ्यो गोर्वरमसुरभीनाशनकरं
 यदोत्पन्ना बाधा दनुजगणनुत् स्यामिति तदा ॥ 12

स्तवैरेभिर्मां ये मधुमुखसुरारिक्षयकरैः
 सदा भक्त्या स्तोष्यन्त्यशुभशमयित्री स्तुतिकृताम् ।
 वरं दत्त्वा सेत्थं सुरधुरि तिरोवानमगमत्
 सुराः प्रापुः स्वेषामभयमधिकारान्मखभुजः ॥ 13

तदा श्रुत्वा देव्याश्चरितमरिनुद् विस्मयकरं
 महीरूपां मूर्तिं च मुरथविशौ तावयजताम् ।
 महालक्ष्मस्ताभ्यां यजनपरितुष्ट वरमदात्
 तथैतत्स्तोत्रेणाशु तनयधनदात्री भवतु नः ॥ 14

विश्वामित्र कुलोद्भवो निजकुलोत्तंसः सतामग्रणीः
 संख्यावान्कमलाकरेस्यभिधया ख्यातो जगन्मण्डले ।
 कान्तानाथ इति प्रथामधिगतो जातोऽत्र तस्माच्च यो—
 ऽसौ भट्टान्वयवर्णनाख्यमकरोत्काव्यं शिवप्रीतये ॥ 15

लोकान् विस्तरदर्शनालसमतीनालोक्य नाकारि त—
 दत्युक्त्वादि कविप्रवीणकथनं नावादयस्तयं क्वचित् ।
 ज्ञातिप्रौढ जनौघतौ निशमितं ग्रन्थेषु चालोचितं
 तत्संक्षेपत एव विस्तरभयादेतन्मया वर्णितम् ॥ 16

लोके भट्टकुलादरः प्रचलितो यद्यप्यहं तं नरं
 विद्यागर्वसमाश्रयात्प्रयतते कश्चिच्च यः स्पर्द्धितुम् ।
 स्थानानामिव पूजनं कलियुगे भट्टान्वयस्यादरं
 स्मृत्वा पूज्यजगद्गुरोर्गुणगणान् कुर्यादिति प्रार्थये ॥ 17

इति श्रीविद्वद्वरकमलाकरभट्टात्मजकान्तानाथकृते भट्टवंशकाव्ये
 वंशविस्तार हेतु भगवतोस्तव कथनं नाम—

दशमः सर्गः

Canto Tenth

— समाप्तमिदं भट्टवंश काव्यम् —

Ends the Bhaṭṭavaṇśakāvyaṃ

भट्टवंशकाव्यम्

BHATTAVANŚAKAVYAM

APPENDIX

ALPHABETICAL INDEX OF THE VERSES

<i>Canto First</i>		तत्रत्यभूपालगुरुस्तु	34
अ.		तथोपधं पायय	46
अस्त् प्रशस्ते	9	ततस्तथैवाचरणात्	47
अथारुभिः	13	ततोऽन्वहं	51
अस्येव रात्रौ	23	द.	
अपुत्रभावादति	30	देवी मधोश्चाऽगुर	2
असावि सद्ब्रह्म	39	दूतोऽपि साकं	27
अथास्य तुष्टो	45	द्वारावतीं नेय	52
अथात्मजानाम्	48	न.	
आ.		नत्वा गुरुणां चरणारविन्दं	3
आसीदशेषामर	4	निजामशाहादथ	16
इ.		निशम्य संजात	22
इच्छाविधाताद	37	नाम्ना स कैवल्यकृते	40
क.		प.	
कृतम् मुदा येन	12	पुण्यां नदीं तत्र विलोक्य	14
कुण्ठी स	21	पीरानुरागाहृतचित्तवृत्ति	50
कुनैत्रसङ्ख्ये	25	म.	
ख.		मीमांसयाऽभाजि	11
खसप्तबाणेन्दु	38	महापद्मे तस्य	29
ग.		भ.	
गुणोन्मुखी श्रीश्च	10	भाष्याब्धिसद्वातिक	49

ज.	य.	
जनौघ वन्दयांघ्रि	20	यद्यप्ययं स्लेच्छ 28
जनिष्यते शास्त्रविदेति	33	यक्ष्माभिभूतं 41
त.		यात्रोदितं स 43
तस्यान्ववायाम्बुधि	5	श.
ततो रघूत्तंसपद	8	श्रीभूमिमुच्या भरतेन 1
तस्याधिकारे	17	श्रीरामपादार्चननिष्ठचेतः 7
ततस्तु काले	18	श्रियं दिदक्षुः 31
श्रियः प्रसादादथ	32	श.
शास्त्रार्थतस्तत्र	35	श्रीरामेश्वरभट्टनामविदुषो 13
ष.		स.
षडंगवेदाध्ययनेन पूतं	6	स द्विवेदिपदवीमधिरूढो 4
षाण्मासिकं तत्र	44	<i>Canto Third</i>
स.		अ.
संदिश्य वर्णाश्रम	15	अथास्य नारायणभट्टनामा 1
स मतुमैच्छत्	19	अथोपविष्टं 6
सुप्ते द्विजे चानुमतिर्बभूव	24	अदभ्रमभ्रोत्थित 9
संप्रेष्य दूतप्रवरं	26	अथैकदा प्रावृषि 20
संकल्पितं लक्षमपीह	36	क.
सस्त्रीको वसुवर्ष	52	कर्ता शास्त्रस्य 28
<i>Canto Second</i>		ग.
आ.		गुणेनवाचा 2
आदिरस्य चितलेपरनामा	2	गेहं विप्राय दत्त्वा 29
आज्ञया विरचितारस्य	9	च.
इ.		चकोरकाणामिव 17
इत्थमात्मगुणरश्मि	12	चरित्रमित्थं 24
ए.		ज.
एवमेत्य शतशो	11	जनान्स विश्वासयितुं 16
क.		त.
कान्यकुब्जमुकुटोऽस्य	10	ततोऽतिहृष्टाद्यवनात्समृद्धि 12
ग.		तदस्य निर्माणविधौ 14
गीतमोक्ति गहनं	8	ततोऽस्य 15
त.		तपः प्रभावं विदुषः 18
तावनन्यसुखभां	7	ततः स काशी 19

द.	तदा स काशीमृतमोक्ष	26
दामशब्दसहितोदरनामा	3 द.	
प.	दिनेषु गच्छत्स्वथ	4
पन्नगेशरचितासु च	5 दिल्लीश्वराखिल	23
भ.	घ.	
भूसुरः स तनयानथ	1 ध्यायन् विध्यनिवासिनीं	33
व.	न .	
व्यासगीर्ण	6 निशम्य तस्येति	8
नचित्रमेतद्	10 तीर्थाटनं नरवरोऽथ	31
नोत्रिस्थली सेतुमुखाः	27 तज्जः सखापदमु	33
प.	द.	
पुराऽतिहिंस्त्रं	13 दामोदरेणाऽत्मसुतेन	19
प्रयोगरत्नं च	25 दीपात्प्रवर्त्तित	32
पुत्रः श्रीधरनामकोऽथ	30 ध.	
व,	धीमन्मतादभिमता	29
वृष्टिस्तपस्विन्	7 न.	
विनश्वरेणाशुचिना	11 नेता गुणग्रासजनव्रजानां	8
वीक्ष्याऽति हृष्टं	13 प.	
श.	पुत्रा हुताशप्रमिता	16
श्रेय.कथं स्यान्मन	5 म.	
श्रीरामेश्वभट्टसूनु	31 महात्मनोऽस्यैव	7
शास्त्रज्ञोऽय विभाकरः	32 मल्लारिभट्टोजिमुखांश्च	18
स.	य.	
स्वप्ने निशीथे	21 यो द्वैतनिर्णय	22
स उत्कलाधीश्वर	22 र.	
सत्ये द्रव्येराजनीतो	34 रामञ्च संकृत्य	15
<i>Cantn Fourth</i>	रामेश्वरोऽस्य	34
अ.	ल.	
अश्विस्तुति	6 लोकख्यातजगद्गुरो	35
अथाऽसूनुः	11 व.	
अध्याप्य छात्रमनिशं	23 विद्वांसः एते स्वगुणैः	12
क.	विद्योत्तमान्	5
कृत्वा सुधीरपि	25 श.	

ग.	श्रीरामकृष्णः प्रथमस्तनूजो	1
गोविन्दनाम्नस्त्रितयं	13 श्रीशङ्कराख्यस्त्वथ	17
गते गजाब्धि प्रमिते	14 श्रीनीलकण्ठ इति	24
ज.	श्रीनीलकण्ठतनुजो	26
ज्येष्ठोऽथ	4 स.	
त.	सनेत्रबाणप्रमिते	9
तथाऽपरः शङ्करभट्टनामा	2 स द्वैतनिर्णयिकनामबन्धः	20
ते सांगवेदाब्धि	3 सूनुश्च दामोदरभट्टनामा	21
तमन्वगात्तत्सह	10 सोऽयं सुधी	27
सौजन्यजन्ययशसोऽस्य	28 न.	
सोऽन्त्ये वयस्याखिल	30 नित्यं जुहाव सूनुं	5
<i>Canto Fifth</i>	निखिले भारतवर्षे	21
अ.	नृपतिविनायकरावेत्याख्यस्य	51
अथाजनि रामकृष्णात्	1 निगमागमविदपोढ	52
आचाररत्नप्रभृतीन्	16 नारायणस्य पुत्रो ज्येष्ठः	62
अस्य हुताशप्रभिता	23 प.	
आनन्दीकृतचेता	34 प्राभाकराद् बुधवय्यात्	28
अनुरक्तायांतस्यां	38 पुत्रोर्वियोगजनितादमिताद्	33
आद्यः प्रभाकराख्यो	40 प्राप्तानुपमसमजो	41
अधिगतनानाशास्त्र	49 पुत्रं गुणानुरूपं	42
आदायावनि देवांस्तेन	55 प्रभाकरादभिजातो	44
इ.	पित्रर्जिताञ्चवृत्ति	45
इत्यादिकांश्च	14 पुत्राभावादभवद्	46
क	पठितकाव्यकोशाद्यो	63
काले तस्मिन्नृवरं	7 पञ्चालान्तरवर्ति	64
काव्यप्रकाशटीकां	18 भ.	
किं बहुना कथनेनानेनग्रन्था	22 भूम्यग्न्यश्वेन्दुमिते	9
कृत्वा दर्शनविज्ञान	27 भट्टोऽनन्त इहाद्यः	25
कीर्त्तिवधूरभिरूपं	29 मूसुरवृन्दमनिन्दं	30
ग.	म.	
गागाह्वयोऽपि	6 मध्यमएष विभाकर	26
गार्हस्थ्यकार्यं	61 य.	
च.	येन राकागमाख्या	13
चरमे व्रयसि महेशे	43 र.	

त.	रचयांमास स	3
तस्यांज्ञया स भट्टं	8 रामकृष्णस्य तनयो	15
तस्य द्वितीय सूनुः	17 ल.	
तत्तनयोऽधिगतनयो	35 लघुत्रिस्थलीसेतुं	20
तैस्तेरनेकदेश्याम	39 लालाभट्टस्यायं	47
ते गुणगणसन्तुष्टा	53 लक्ष्मणभट्टो वाल्ये	60
तत्संपादितवृत्ते	59 ब.	
	विश्राण्यास्मि	12
दारकदारवियुक्तो	54 व्यासफणीन्द्र कणादः	24
वामनइवाभिरामा	50 ग.	
वंशकरो द्वौ पुत्रौ	58 गत्वाथ राज्ञां समितोः	3
श.	गत्वा गृहं लोऽथ	8
शास्त्रज्ञानजितात्मा	2 गोविन्दनामा च	12
श्रुत्यादिसारभूतं	4 गोविन्दभट्टः सुत एष	31
शिवजीछन्नपतीति	10 गोविन्दनामा स्वसुतं कनिष्ठं	39
श्रीवासुदेवभट्टः	32 ज.	
शाब्देऽपरनागेशः	48 ज्येष्ठस्स गोविन्दसुतो	38
स.	त.	
संस्कारशूद्रदान	19 तेष्वद्य आसीद्	14
साकेताधिनिकेतं	31 ततो परेद्युः स वणिक्	21
सम्पूर्णवेदवित्	36 तत्तस्तु पूजाऽवसरे	24
सत्कुलजामभिरामां	37 तत्तस्स नारायणभट्टनामा	25
सुभ्रातृत्वविशिष्टः	57 तद्भ्रातृपौत्रेण	33
ह.	द.	
होनाख्यहेममुद्रा	11 देवाकर्षकप्रभया	10
<i>Canto Sixth</i>	दिवाकराख्यस्तनयो	15
अ.	ध.	
अथ प्रसिद्धस्तनय	1 धीमानसौ दर्शयितुं	2
आसीद्यदाग्रामसमीपवर्ती	6 न.	
अथो सुतानां त्रितयं	13 नारायणस्याथ सुतो	30
अनन्तरामस्तु तथा	17 प.	
अनन्तरामाद् विदुषो	18 प्रसादरूपेण च भक्षिता सा	28
अथास्य नारायणभट्टनाम्नः	28 ब.	

देवाकरिस्तुतो	5	विस्तारिता दया	27
द्वितीयो बालभट्टस्य	29	वंशकृत्तनयाभाव	51
दानवारितलोकार्तिः	43	वटोदरमहाराज	
द्विजेन्द्राद्रामकृष्णाख्यं	60	विदुषां समितौ तस्मिन्	58

प.

श.

पेशवेतिपदस्थस्य	15	श्रीबालभट्टनामा यो	1
पूर्वजस्मृतये	54	शब्देन्दुशेखरादीनां	36
पपाठ सकला विद्या	57	शास्त्राभ्यासाय्यं	50

ब.

श्रीदिगटक्षोभभारं

59

वभूवुः समितौ राज्ञां

16

स.

बालभट्टाद्धर्मपत्न्यां

33

सत्रात्राससमायातं

6

भ.

सहसा तमगान्दाय

12

भूभृत्सभावनोन्मत्त

11

स षट्शास्त्रकृतायासान्

13

सखारामाह्वयो

22

द्रुतविलम्बितमत्युपदेशः

31

स रामचरणाम्भोजे

31

द्रष्ट्वा तदन्वकलकोटपुरे

48

सहसा ममतामत्र

32

देव्या च मध्यगतया

50

संसारभारवहनात्नाभूद्

53

देवीं मीनाक्षीं

52

Canto Ninth

न.

अ.

नगस्वरूपिणीमिव

15

आर्यायुतः स वृत्तं

6

नावददे सक्

17

अक्षरपङ्क्तिं

9

प.

आख्यानकीस्ताः

25

पद्यं वासं च

13

अथ च हरिणीकान्तिं

40

पयोविकारानुपजाति

24

उ.

प्राप्य पावकरथोद्धता

26

उत्पाद्य रामकृपया

4

प्रमिताक्षराणिव

32

उद्वाह्य तं

5

भ.

उपगीतिज्ञो भट्टः

8

भुजङ्गप्रयातं यथा

30

उपेन्द्रवज्राकृतिमेनमेष

23

म.

उल्लङ्घ्य सप्त च

49

माणवकाक्रीड इव

14

क.	मन्दाक्रान्तो मति	43
कृत्वोद्वाहं शालिनीं	19 र.	
कृत्वोद्वाहस्याथक्रियां	28 रामाख्यः कमलाकरस्य	44
ग.	रामोऽक्षस्रगधरां	45
गोविन्दसूनुश्च	1 रामोऽथवीक्ष्य	46
गीति कुर्वन् विष्णोः	7 रामस्ततः	47
ज.	ल.	
ज्वालामीक्षितुमनसा	37 लोकेश्वरीति विजयिनी	36
त.	व.	
तन्मणिबन्धे	18 विद्वद्वरः स्वतनयं	2
तस्येन्द्रवज्राखतुल्य	22 विद्युन्मालाकान्तिं	16
तदर्च्यवंशस्थमुशिष्य	34 वृषतोटकमेव सदा	29
तस्येन्द्रवंशाकृतयो	35 वृक्षैर्वसन्ततिलका	38
तदनु तुहिनभूभृन्मालिनीं	39 विक्षयैव दाशरथि	54
थ.	स.	
थिव्रोनामाध्यक्षो	41 स्वर्गं गते पितरि	3
द.	स्वागतेति समये	27
दोधकमेव तदा	21 स्नात्वा कावेर्यां	51
सेतूपकण्ठमवगाह्य	53 तदा श्रुत्वा	14
संवीक्ष्यानन्तशयनगतां	55 न.	
सीताभर्ता प्रतापी	56 निशुम्भः शुम्भश्च	9
श.	प	
शशि वदनेयं	10 पुरेन्द्रादिस्वाम्यं	3
श्लोकात् निर्माय	12 स.	
ह.	मखांशाञ्छुम्भाद्याः	6
हस्ती यां मदलेखां	11 ल.	
हंसिवेयंगुणचयवरा	20 लोकान् विस्तरदर्शनाल	13
हरिणीप्लुतवदद्भुतगामिनीं	33 लोके भट्टकुनादरः	17

Canto Tenth

व.

अ.		विधाता यां	2
अथेन्द्राद्या देवा	5	विश्वामित्रकुलोद्भवो	15
अवधु शुम्भो	11	स.	
त.		समानेतुं जप्तो	7
तथ्याकारकभट्टवंशसुजना	1	स्तवैरेभिर्मा ये	13
ततः सेनानीभिर्महिष	4	ह.	
तदादिष्टं चण्डं	8	हते देव्या शुम्भे	12
ततस्तुष्टा वाणी	10		

B.

METRICAL ANALYSIS

In Bhaṭṭavaṇśakāvyam, the versifier Śrī Kāntā-nātha Bhaṭṭa, being well-versed in poetics as well as in sanskrit prosody has used the metres of several variety. Out of the metres occurred the 'शार्दूलविक्रीडित' is dominant. All the metres used in the epic are indicated bellow :--

Canto First

There are two different metres :--

1. उपजाति

[Verse Nos. 1 to 51]

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ ,
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।
इत्थं किलान्याष्वपि मिश्रितासु,
वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

When इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा metres are mixed in one stanza, then the metre is called उपजाति. It has fourteen varieties. Apart from above mentioned two metres, if other metres are mixed in one stanza the metre is still called उपजाति i. e. the combination of वंशस्थ and इन्द्रवंशा.

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No. 52]

Canto Second.

1. हंसी

[Verse Nos. 1 to 12]

मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो,
वसु भुवनतिरिति भवति हंसी ।

[म. म. ग. ग. न न. न. न. ग. ग.
Or म. म. त. न. न. न. स. ग.]

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No. 13]

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सप्तगाः शार्दूलविक्रीडितम्

[म. स. ज. स. त. त. ग]

Canto Third.

1. उपजाति

[Verse Nos. 1 to 22 and 24 to 27]

2. वसन्ततिलका

[Verse No. 23]

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः

त. भ. ज. ज. ग. ग. [8.6]

3. स्रग्धरा

[Verse Nos. 28 to 29]

अभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता
स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

म. र. भ. न. य य य [7.7.7.]

4. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse Nos. 30 to 33]

5. शालिनी

[Verse No. 34]

शालिव्युक्ता म्त्तौ तगौ गोऽग्निधिलोकैः ।

Canto Fourth.

1. उपजाति

[Verse Nos. 1 to 21]

2. वसन्ततिलका

[Verse Nos. 22 to 34]

3. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse. No. 35]

Canto Fifth

1. आर्या

[Verse Nos. 1 to 63]

यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No. 64]

Canto Sixth

1. उपजाति

[Verse Nos 1 to 39]

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No 40]

Canto Seventh

1. वियोगिनी

[Verse Nos 1 to 36]

विषमे ससजा गुरुः समे,

सभरा लोऽथ गुरुवियोगिनी ।

सगणः, जगणः, गुरुः (odd quarter)

सगणः, भगणः, रगणः, लघु-गुरुः (even quarter)

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No. 37]

Canto Eighth

1. अनुष्टुभ (श्लोक)

[Verse Nos. 1 to 60]

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं,
सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयो ह्रस्वं,
सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥

2. शार्दूलविक्रीडितम्

[Verse No. 61]

Canto Ninth

1. वसन्ततिलका [Verse Nos 1 to 5, 38, and 46 to 54]

2. गीतिः

[Verse No. 7]

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि,
कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभां तां,
गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥

3. उपगीतिः

[Verse No. 8]

आर्या द्वितीयकेऽर्धे यद् गदितं लक्षणं तत्स्यात् ।
यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिब्रूते ॥

4. पंक्तिः

[Verse No. 9]

भृगौ गीति पंक्तिः ।

5. शशिवदना

[Verse No. 10]

शशिवदना न्यो ।

6. मदलेखा [Verse No. 11]

म्सौ गः मदलेखा ।

7. माणवक [Verse No. 14]

माणवकं भात्तलगाः ।

8. विद्युन्माला [Verse No. 16]

मो मो गो गो विद्युन्माला ।

(मगणौ द्वौ च गुरु विद्युन्मालेति ।

चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरिति संप्रदायः ॥)

9. शालिनो [Verse No. 19]

शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ।

10. हंसी [Verse No. 20]

11. दोधक [Verse No. 21]

दोधकवृत्तमिदं भभभाद् गौ ।

12. इन्द्रवज्रा [Verse No. 22]

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

13. उपेन्द्रवज्रा [Verse No. 23]

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

14. उपजाति [Verse No. 24]

15. आख्यानकी [Verse No. 25]
आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे
जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ।
16. रथोद्धता [Verse No. 26]
रान्नाराविह रथोद्धता लगौ ।
17. स्वागता [Verse No. 27]
स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम् ।
18. वैश्वदेवी [Verse No. 28]
पञ्चाश्वैश्छिना वैश्वदेवी ममौ यौ ।
19. तोटक [Verse No. 29]
इह तोटकम्बुधिसैः प्रथितम् ।
20. भजङ्गप्रयातः [Verse No. 30]
भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः
21. द्रुतविलम्बितम् [Verse No. 31]
द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।
22. प्रमिताक्षरा [Verse No. 32]
प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ।
23. हरिणप्लुता [Verse No. 33]
सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि
नभौ भरकौ हरिणप्लुता ।
24. वंशस्थ [Verse No. 34]
जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।
25. इन्द्रवंशा [Verse No. 35]
स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसयुतैः ।

26. प्रहर्षिणी [Verse No. 36]

मनौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।

27. मालिनी [Verse No. 39]

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

28. शिखरिणी [Verse No. 41]

रसै रुद्रैश्छिन्ता यमनसभला गः शिखरिणी ।

29. पृथ्वी [Verse No. 42]

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

30. मन्दाक्रान्ता [Verse No. 43]

मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैम्भौ नतौ ताद् गुरु चेत् ।

31. शार्दूलविक्रीडितम् [Verse No. 44]

32. स्रग्धरा [Verse No. 45]

33. हरिणी [Verse No. 40]

34. अनुष्टुप (श्लोक) [Verse Nos. 12, 13]

35. नागस्वरूपिणी [Verse No. 15]

प्रमाणिका जरौ लगौ (जरलग)

The metre is also called नाराचक, प्रमाणिका, बाल-
गभिणी, मतवेष्टित and स्थिर ।

36. पादाकुलकम् [Verse No. 17]

कैश्चिन्मात्रा समकादीनां,
पादौर्मिश्रैर्द्वित्रिचतुर्णाम् ।
पादाकुलकं कविपादैस्तद्
व्यापादितं चतुष्पद्येवम् ॥

37. मणिबन्ध [Verse No. 18]

स्यान्मणिमध्यं चेद् भमसाः (भमस)

It is also named as मणिमध्या, and सिंहाक्रान्ता,

38. प्रभावती [Verse No. 36]

वेदैर्ग्रहैस्तभरा जगौ प्रभावती

(लक्ष्मीर्भवेत्तभसजगैर्यतिः ।)

It is called also कलावती, रुचिरा, अतिरुचिरा, सदागति,
रुचि and लक्ष्मी ।

39. स्रग्धरा [Verse No. 56]

Canto Tenth

1. शार्दूलविक्रीडितम् [VerseNos 1 and 15 to 17]

2, शिखरिणी [Verse Nos 2 to 14]

INDEX OF THE WORKS
WRITTEN BY
SOME RENOWNED MEMBERS
OF BHATTA FAMILY

Rāmeśvarabhaṭṭa

Son of Govindabhaṭṭa.

Rāmakutūhala

(रामकुतूहल एक रामकाव्य)

(A Rāmakāvya)

Nārāyaṇabhaṭṭa

Son of Rāmeśvarabhaṭṭa, son of Govindabhaṭṭa, was
 father of Rāmakriṣṇabhaṭṭa, father of Dinakarabhaṭṭa (father
 of Viśveśvarabhaṭṭa) and kamalākarabhaṭṭa.

Antyeṣṭipaddhati

(अन्त्येष्टिपद्धति)

Antyeṣṭiprayoga

(अन्त्येष्टिप्रयोग)

Ayananirṇaya

(अयननिर्णय)

Āturasamnyāsa-vidhi

(आतुरसंन्यासविधि)

Āhitāgnimāraṇa-dāhādī

(आहिताग्निमारणेदाहादि)

Āhnikavidhi

(आह्निकविधि)

Utsargaprayoga

(उत्सर्गप्रयोग)

Kālanirṇaya

(कालनिर्णय)

Gayākāryānuṣṭhānapaddhati

(गयाकार्यानुष्ठानपद्धति)

Gayāyātrāprayoga

(गयायात्राप्रयोग)

Gotrapravarānirṇaya

(गोत्रप्रवरनिर्णय)

Jalāśayāśramotsarga-vidhi

(जलाशयाश्रमोत्सर्गविधि)

Taḍagotsarga

(तडागोत्सर्ग)

Tithinirṇaya	(तिथिनिर्णय)
Tulāpuruṣamahādānaprayoga	(तुलापुरुषमहादानप्रयोग)
Tristhalīsetu	(त्रिस्थलीसेतु)
Tristhalīsetumāhātmya	(त्रिस्थलीसेतुमाहात्म्य)
Divyānuṣṭhānapaddhati	(दिव्यानुष्ठानपद्धति)
Prayāgasetu	(प्रयागसेतु)
Prayogaratna	(प्रयोगरत्न)
Mānsamīmāṃsā	(मासमीमांसा)
Lingādipratīṣṭhāvidhi	(लिंगादिप्रतिष्ठाविधि)
Vāstupuruṣavidhi	(वास्तुपुरुषविधि)
Vṛishotsargapaddhati	(वृषोत्सर्गपद्धति)
Commentary Vṛttaratnākara	(वृत्तरत्नाकरटीका)
Commentary Uttarakāmarāsa	(उत्तररामचरितटीका)

Rāmakṛṣṇabhāṭṭa

Son of Nārāyaṇa, son of Rāmeśvara, son of Govinda, father of kamalākara and Dinakara (Divākara) grandfather of Viśvesvara.

Anantavratodyāpanaprayoga	(अनन्तव्रतोद्यापनप्रयोग)
Jīvātpitrikartavyanirṇaya	(जीवत्पितृकर्तव्यनिर्णय)
Māsikaśrāddhanirṇaya	(मासिकश्राद्धनिर्णय)
Sivalingapratīṣṭhāvidhi	(शिवलिंगप्रतिष्ठाविधि)

Śaṅkarabhāṭṭa

Son of Bhaṭṭanārāyaṇa, grandson of Rāmeśvara father of Rangabhāṭṭa. Nīlakaṇṭha, Damodara and Nṛsiṅha, grandfather of Śaṅkarabhāṭṭa Paternal uncle of Divākara.

Dharmadvaitanirṇaya	(धर्मद्वैतनिर्णय)
Nirṇayacāndrikā	(निर्णयचन्द्रिका)
Mīmāṃsābalprakāśa	(मीमांसाबालप्रकाश)
Vidhiraśāyaṇadūṣaṇa	(विधिरसायणदूषण)
Vratamayūkha	(व्रतमयूख)
Śāstrādīpikāprakāśa	(शास्त्रदीपिकाप्रकाश)

Gādhivaṁśānucarita
Sarvadharmaprakāśa

(गाधिवंशानुचरित)
(सर्वधर्मप्रकाश)

Kamalākarābhaṭṭa

Son of Rāmakriṣṇabhaṭṭa, son of Nārāyaṇabhaṭṭa, son of Rāmeśvarabhaṭṭa, younger brother of Divākara bhaṭṭa, father of Anantabhaṭṭa,

Agninirṇaya

(अग्निनिर्णय)

Ācāradipikā

(आचारदीपिका)

Āśvalāyanaśākhāśrāddha-
prayoga

(आश्वलायनशाखाश्राद्धप्रयोग)

Āhnikavidhi

(आह्निकविधि)

Uttarapāda

(उत्तरपाद)

Aṇḍrīmahāśāntisahita-
rājābhiṣekaprayoga

(ऐन्द्रीमहाशान्तिसहित-

राजाभिषेक)

Karmavipākaratna

(कर्मविपाकरत्न)

Kalpalatādānaprayoga

(कल्पलतादानप्रयोग)

Kāvyaṇṇaprakāśavyakhyā

(काव्यप्रकाशव्याख्या)

Kṛiyāpāda

(क्रियापाद)

Gayākṛiyā

(गयाक्रिया)

Gītagovindabhāṣya-ratnamālā

(गीतगोविन्दभाष्यरत्नमाला)

Gotrapravarānirṇaya

(गोत्रप्रवरनिर्णय)

Grahaṇyā

(ग्रहयज्ञ)

Candīvidhānapaddhati

(चण्डीविधानपद्धति)

Jalaśayotsargavidhi

(जलाशयोत्सर्गविधि)

Jṛṇoddhāraṇavidhi

(जीर्णोद्धारविधि)

Tantravārtikatikā

(तन्त्रवार्तिकटीका)

Tilagarbhadānaprayoga

(तिलगर्भदानप्रयोग)

Tīrthayātrā

(तीर्थयात्रा)

Tulāpaddhati

(तुलापद्धति)

Tripadmadānvidhi

(त्रिपद्मदानविधि)

Dānakamalākara

(दानकमलाकर)

Dānadīnakara

(दानदिनकर)

Dāyavibhāga

(दायविभाग)

Dharmatattva

(धर्मतत्त्व)

Nārāyaṇabaliprayoga	(नारायणवलिप्रयोग)
Nītikamalākara	(नीतिकमलाकर)
Paśubandha	(पशुबन्ध)
Paśulāṅgaladānavidhi	(पशुलांगलदानविधि)
Pitribhaktitaranginī	(पितृभक्तितरंगिनी)
pratiṣṭhāvidhi	(प्रतिष्ठाविधि)
Bhaktiratna	(भक्तिरत्न)
Bhaṣāpāda	(भाषापाद)
Mantrakamalākara	(मंत्रकमलाकर)
Rajataḍānaprayoga	(रजतदानप्रयोग)
Rathadānavidhi	(रथदानविधि)
Rāmakaḷpdruma	(रामकल्पद्रुम)
Rāmakaṭukamahākāvya	(रामकौतुकमहाकाव्य)
Lakṣahomavidhi	(लक्षहोमविधि)
Vighneśadānavidhi	(विघ्नेशदानविधि)
Vivādatāṇḍava	(विवादताण्डव)
Viśvacakraḍānavidhi	(विश्वचक्रदानविधि)
Vratakamalākara	(व्रतकमलाकर)
Satacandīśahasracandīprayoga	(शतचण्डीसहस्रचण्डीप्रयोग)
Śāntiratnākara	(शान्तिरत्नाकर)
Śāstradīpikāloka	(शास्त्रदीपिकालोक)
Śāstramālā	(शास्त्रमाला)
Śivapratīṣṭhā	(शिवप्रतिष्ठा)
Sūdradharmatattva	(शूद्रधर्मतत्त्व)
Śrāddhasāra	(श्राद्धसार)
Śrāvāṇīprayoga	(श्रावणोप्रयोग)
Śvetāśvadānavidhi	(श्वेताश्वदानविधि)
Śoḍaṣasamskāra	(शोडषसंस्कार)
Samskārapaḍḍhati	(संस्कारपद्धति)
Samayakamalākara	(समयकमलाकर)
Sarāsvatīdānavidhi	(सरस्वतीदानविधि)
Sarvaśāstrārthanirṇaya	(सर्वशास्त्रार्थनिर्णय)
Sahasracandīyādiprayogapaḍḍhati	(सहस्रचण्ड्यादिप्रयोगपद्धति)
Suvarṇaprithivīdānavidhi	(सुवर्णपृथिवीदानविधि)
Sthalīpākāprayoga	(स्थालीपाकप्रयोग)

Hirṇyagarbhadānavidhi
Kamalākarabhaṭṭīya

(हिरण्यगर्भदानविधि)
(कमलाकरभट्टीय)

Divākrahhaṭṭa

Son of Gangā and Mahādevabhāṭṭa. son of Balakriṣṇabhāṭṭa, son of Mahādevabhāṭṭa, son of Nārāyaṇabhāṭṭa. who with Raghunāthabhāṭṭa was son of Mahādevabhāṭṭa, son of Rāmakriṣṇabhāṭṭa. Divākara's mother was daughter of Nīlakaṇṭhabhāṭṭa, son of Śaṅkarabhāṭṭa, son of Nārāyaṇabhāṭṭa, son of Rāmaśvarabhāṭṭa. He was father of Vaidyanathabhāṭṭa.

Dharmaśāstrasudhānidhi

(धर्मशास्त्रसुधानिधि)

Tithyārkaprakāśa

(तिथ्यार्कप्रकाश)

Dānahārāvalī

(दानहारावली)

Prāyaścittamuktāvalī

(प्रायश्चित्तमुक्तावली)

Srāddhacāndrikā

(श्राद्धचन्द्रिका)

Āhnikacāndrikā

(आह्निकचन्द्रिका)

Samkshēpāhnikā cāndrikā

(संक्षेपाह्निकचन्द्रिका)

Kālanirṇayacāndrikā

(कालनिर्णयचन्द्रिका)

Dānacāndrikā

(दानचन्द्रिका)

Patitatyāgavidhi

(पतितत्यागविधि)

Punarupanayanaprayoga

(पुनरुपनयनप्रयोग)

Maṇtramārtāṇḍa

(मंत्रमार्तण्ड)

Vṛttaratnākaraḍarśa

(वृत्तरत्नाकरादर्श)

Sūryādīpañcāyatana-

(सूर्यादिपञ्चायतन

Pratiṣṭhāpadḍhati

प्रतिष्ठापद्धति)

Sūryādīpratīma pratiṣṭhāvidhi

(सूर्यादिप्रतिमाप्रतिष्ठाविधि)

Smārtapṛāyaścittapadḍhati

(स्मार्तप्रायश्चित्तपद्धति)

Smārtapṛāyaścittodḍhara

(स्मार्तप्रायश्चित्तोद्धारा)

Viśveśvarabhāṭṭa

Surnamed Gāgabhāṭṭa. son of Dinakara, son of Rāmakriṣṇa. son of Nārāyaṇa, son of Rāmeśvara, nephew of Kamalākara.

Āśaucdipikā	(आशौचदीपिका)
Kāyasthadharmadīpa	(कायस्थधर्मदीप)
Jātiviveka	(जातिविवेक)
Dinakaroddyota	(दिनकरोद्द्योत)
Niruddhapaśubandhaprayoga	(निरुद्धपशुबन्धप्रयोग)
Pindapitriyajñaprayoga	(पिण्डपितृयज्ञप्रयोग)
Prayogasāra	(प्रयोगसार)
Bhāṭṭacinitāmaṇi	
(Jaiminiśūtratīkā)	(भाट्टचिन्तामणि)
Mīmāṃsākusumāñjali	(मीमांसाकुसुमाञ्जलि)
Rākāgama candrālokatīkā	(राकागम चंद्रालोकटीका)
Śivārkodaya	(शिवार्कोदय)

Nīlakanṭhabhaṭṭa

Son of Śaṅkarabhaṭṭa, son of Nārāyaṇabhaṭṭa, grandson of Rāmeśvarabhaṭṭa. He wrote a voluminous work styled 'Bhagawanta-bhāṣkara' consisting of twelve mayūkhas—

Saṁskāramayūkha	(संस्कारमयूख)
Ācāramayūkha	(आचारमयूख)
Samayamayūkha	(समयमयूख)
Sraddhamayūkha	(श्राद्धमयूख)
Nītimayūkha	(नीतिमयूख)
Vyavahāramayūkha	(व्यवहारमयूख)
Dānamayūkha	(दानमयूख)
Utsargamayūkha	(उत्सर्गमयूख)
Pratiṣṭhāmayūkha	(प्रतिष्ठाभूमयूख)
Prāyaścittamayūkha	(प्रायश्चित्तमयूख)
Suddhimayūkha	(शुद्धिमयूख)
Śāntimayūkha	(शान्तिमयूख)

Prabhākrahṭṭa

Son of Mādhavabhaṭṭa, grandson of Rameśvara-
bhaṭṭa

Ekāvalīprakāśa	(एकावलीप्रकाश)
Kumārasambhavatīkā	(कुमारसम्भवटीका)
Cūrṇikāvāsavadatta	(चूर्णिकावासवदत्ता)
Rasapradīpa	(रस प्रदीप)
Laghusaptaśatikāstava	(लघुसप्तशतिकास्तव)
Śāstradīpikā	(शास्त्रदीपिका)

Dinakarbhaṭṭā

Son of Rāmakriṣṇabhaṭṭa, son of Nārāyaṇabhaṭṭa, son of Rāmeśvarabhaṭṭa, brother of kamalākarabhaṭṭa, father of Viśveśvarabhaṭṭa.

Rigarthasāra	(ऋगर्थसार)
Karmavipākāsāra	(कर्मविपाकसार)
Dinakaroddyota [written at the instance of Śivā Chhatrapati prince]	(दिनकरोद्योत)
Bhaṭṭadinakara (A commen- tary on the Sastradīpikā)	(भट्टदिनकर)
Śāntisāra	(शान्तिसार)

Bhāṭṭaśankara

Son of Nīlakaṇṭhabhaṭṭa, grandson of Śaṅkarabhaṭṭa.

Karmavipāka	(कर्मविपाक)
Kuṇḍārka	(कुण्डार्क)
Kuṇḍoddyotadarśana	(कुण्ड्याद्योतदर्शन)
Vratārka	(व्रतार्क)
Saṁskāramayūkha	(संस्कारमयूख)

Bhānubhaṭṭa

Son of Nīlakaṇṭhabhaṭṭa, grandson of Śaṅkarabhaṭṭa.

Ekavastrasnānavidhi	(एकवस्त्रस्नानविधि)
Dvaitanirṇayasiদ্ধāntsaṁgraha	(द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रह)
Homanirṇaya	(होमनिर्णय)

Anantabhaṭṭa

Son of kamalākarabhaṭṭa, son of Rāmakriṣṇabhaṭṭa, son of Narāyaṇabhaṭṭa.

TriṁśacchlokivyākhyāSubodhini	(त्रिंशच्छलोकीव्याख्यासुबोधिनी)
Rāmakalpadruma	(रामकल्पद्रुम)
Prayogacintāmaṇi	(प्रयोगचिन्तामणि)
Saṣṭrārthamālāvṛtti (Commentary on his father's Commentary on the Jāimisūtra)	[शास्त्रार्थमालावृत्ति (पिता द्वारा रचित जैमिनी-सूत्र-टीका पर व्याख्या)]

Lakṣmanabhaṭṭa

Younger brother of Dinkara, son of Rāmakriṣṇabhaṭṭa.

Gūdhārthaprakāśikā	(गूढार्थप्रकाशिका)
Naiṣadhyacaritatīkā	(नैषधीयचरित टीका)
Padyaracanā	(पद्यरचना)
Mahābhāratatīkā	(महाभारतटीका)

Vidyānāthabhaṭṭa

Son of Divākara; son of Mādhāvabhaṭṭa son of Bālakriṣṇabhaṭṭa.

Anukramaṇikā (to his father's 'Dānahārāvalī' to his father's 'Śrāddhacandrikā')	(पिता द्वारा रचित 'दानहारावली' एवं 'श्राद्धचन्द्रिका' ग्रन्थों की अनुक्रमणिका)
--	--

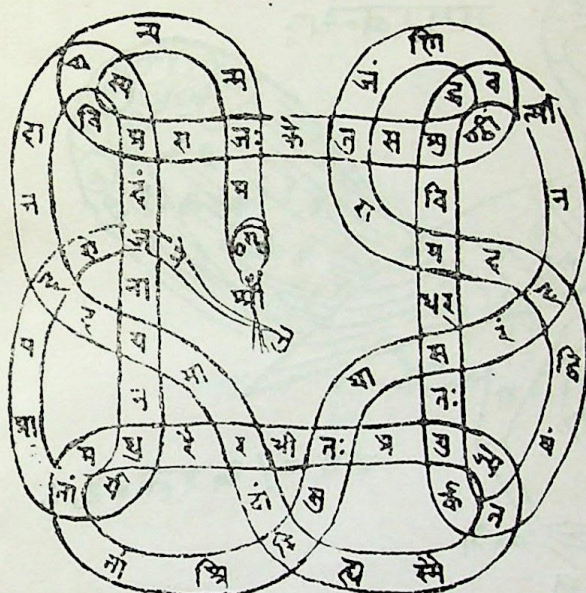
BHATTAVANŚAKĀVYAM

प्रयुक्तबन्धानां चित्राणि

BHATTARAKAVYAM

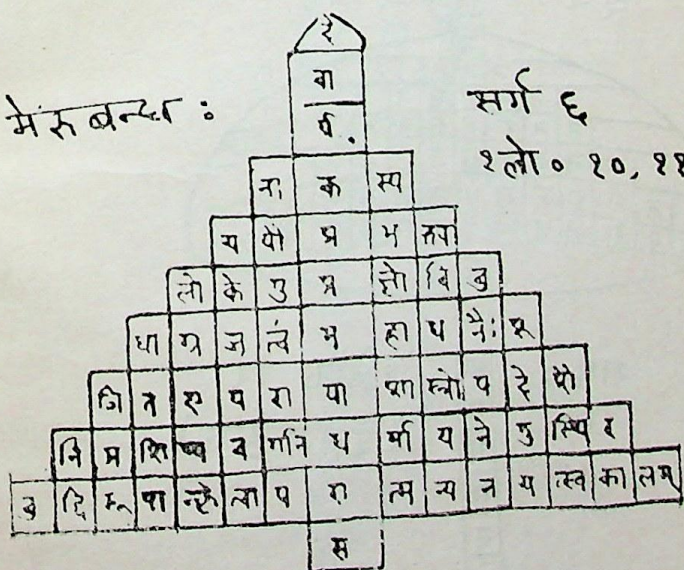
श्रीमती निजामकृष्ण

उरगबन्धः

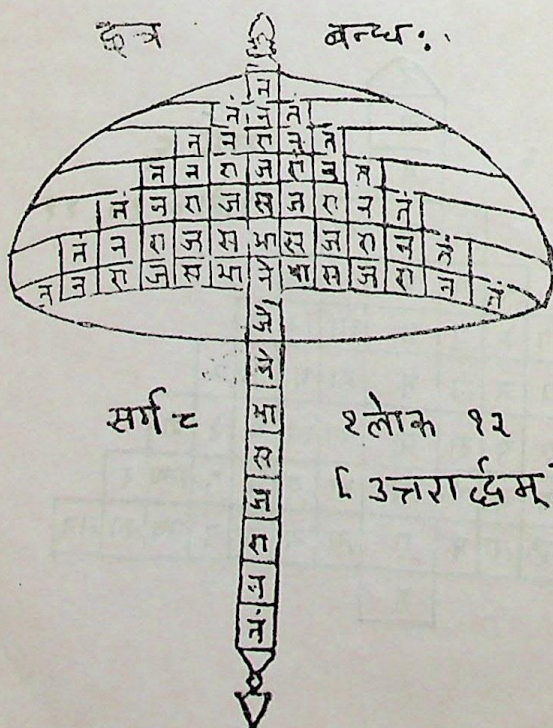
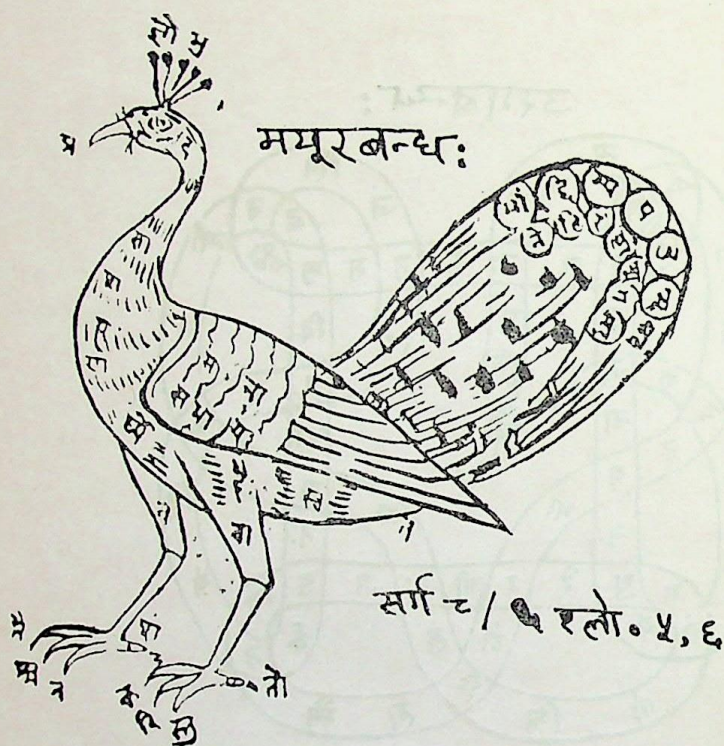
सर्ग ६, श्लोक १६, २०

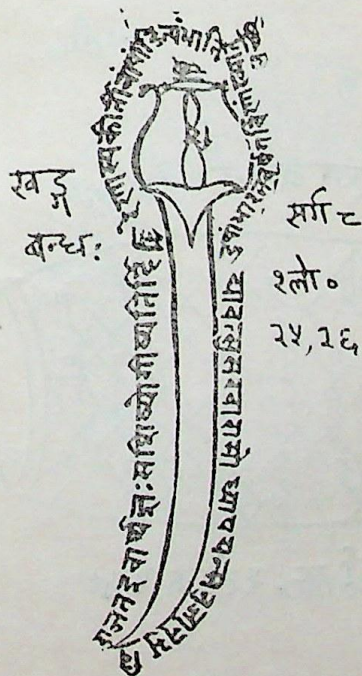
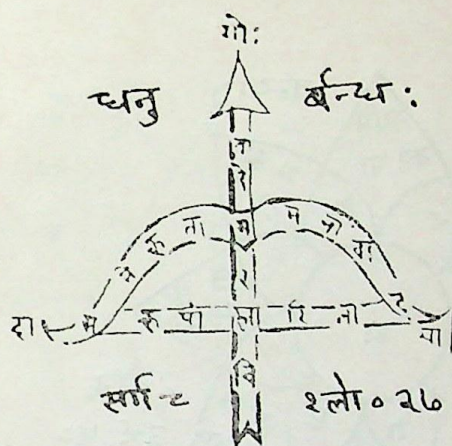
मेरुबन्धः

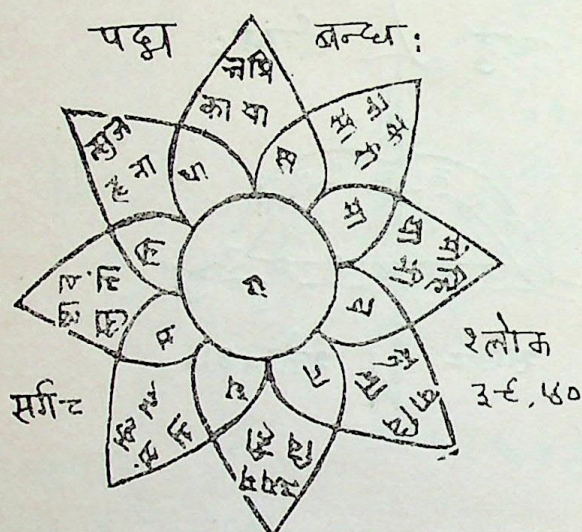

सर्ग ६

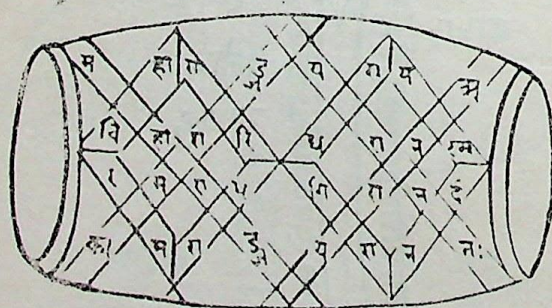
श्लो० १०, ११

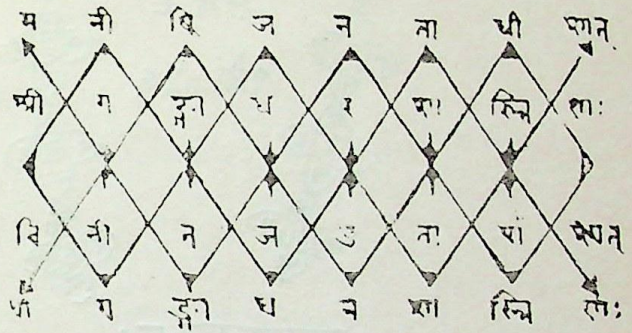

मुरज बन्धः

सर्ग ८, श्लोक ४४

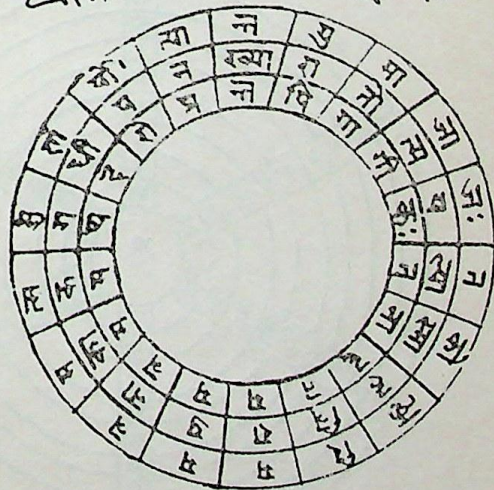
शरमंत्र बन्धः

सर्ग - ८, श्लोक ५६

व्योम

बन्धः

सर्ग - ८, श्लोक ६१

